

M. NEJAT SEFERCİOĞLU*

Helâkî Divanı'nda Türkçe Deyimler

Idioms in Divan of Helaki

Ö Z E T

Türk dili mecazlar, atasözleri ve deyimlerinin zenginliği bakımından dünyanın sayılı dillerinden biridir. Türk edebiyatının 600 yılı aşkın ömrüyle önemli bir halkasını oluşturan divan edebiyatına mensup sanatkârlar da Türk dilinin bu zenginliklerinden ve güzelliklerinden yararlanmışlar ve eserlerinde birçok atasözü ve deyme yer vermişlerdir. Bu makalede 16. yüzyılda yaşamış olan Karamanlı Helâkî Divanı'nda (Çavuşoğlu 1982) yer alan deyimler tespit edilmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

ANAHTAR KELİMELE R

Karamanlı Helâkî, deyim, divan şii ri.

A B S T R A C T

In this article some idioms in divan of Helaki from Karaman who was a poet and lived in 16th century are discussed. Helaki used idioms a lot, so this is a characteristic in style of his poet.

KEYWORDS

Helaki, idiom, divan poetry.

I. Giriş

Türk dili mecazlar, atasözleri ve deyimlerinin zenginliği bakımından dünyanın sayılı dillerinden biridir. Türk edebiyatının 600 yılı aşkın ömrüyle önemli bir halkasını oluşturan divan edebiyatımıza mansup sanatkârlar da dilimizin bu zenginliklerinden ve güzelliklerinden yararlanmışlar ve eserlerinde birçok atasözü ve deyme yer vermişlerdir. Bu çalışmamızda 16. yüzyılda yaşamış olan Karamanlı *Helâkî Divanı*'nda (Çavuşoğlu 1982) yer alan deyimler tespit edilmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Helâkî, divan edebiyatımızın zirveye ulaştığı 16. yüzyılda yaşamış bir şairimizdir. Bâkî, Fuzûlî, Hayâlî Bey, Nev'î, Taşlıcalı Yahyâ gibi devrin zirve kabul edilen şairleri arasında yer almaz. Mehmet Çavuşoğlu'nun da ifade ettiği gibi "*Helâkî ikinci bölüğe dahil şairlerdendir.*" (Çavuşoğlu 1982: 1) Eski Türk edebiyatımızla ilgili çalışmalar genellikle

* Doç. Dr., Girne Amerikan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Öğretmenliği Bölümü, KKTC. (nejatsefercioglu@hotmail.com)

birinci derecede kabul edilen sanatkârlar üzerinde yoğunlaştırıldığı için, ikinci ve üçüncü derecede kabul edilen sanatkârların eserleri üzerindeki çalışmalar daha kısır kalmıştır; ancak, “*Klâsik Türk şiirini değerlendirmek için bu türden şairlerin eserleri göz önüne serildikten sonra dilimizin ve edebiyatımızın gelişme çizgisini ve onların bu çizgideki yerini ve payını tesbit etmek*” mümkün olabilir (Çavuşoğlu 1982:1). İkinci ya da üçüncü dereceden kabul edilen sanatkârların eserlerinde yerli malzemenin daha fazla yer aldığı görülür. Bu özellik bildirimizin konusuna da uygun düşmektedir. Çalışmamıza konu olarak Karamanlı *Helâkî Divanı*’nı seçmemizin en önemli sebeplerinden biri de budur.

Helâkî ile ilgili olarak Prof. Dr. Mehmet Çavuşoğlu’nun: “*Bence Helâkî, divan edebiyâtı ile meşgul olan bir kimseye orijinal veya câzib gelecek mısra adedi bakımından onlardan bir kademe aşağıda olmakla beraber, daha önce divanlarını yayınladığım Amrî ve Vasfî çizgisinde bir şairdir. İfâdesinin zincirleme tamlamalardan umûmiyetle ârî olmak ve teşbih ve mecazlarla yüklü olmamak mânâsında, yalın olduğu söylenebilir. Gerçekten şiirleri hoş-âyende, metin tavsifine lâyük, yâni pürüzsüz, akıcı ve haşv kusûrundan âzâdedir. Helâkî’de de, Necâtî Bey’de ilk ve büyük ustasını bulan türkçe deyimler ve atasözleri üzerinde edebî san’atler kurarak şiirlerini Acem taklîdçiliği ithâmından kurtararak güzelleştirme cereyânının, devrin Zâtî, Hayâlî Yahyâ Bey, Emrî örneği büyük şairlerindeki kadar câzib olmasa bile zeoke ve rûha hoş gelen örneklerini bulmak mümkündür.*” (Çavuşoğlu 1982: 9, 10) şeklindeki değerlendirmesi de, bu çalışmayı hazırlamamıza sebep olan unsurlar arasında yer almıştır. 16 kıt’a, rubâi ve müfret dışında 157 manzumeden meydana gelen bu küçük divanda umduğumuz gibi, oldukça fazla deyim yer aldığını tesbit ettik. Biz bu çalışmamızda *Helâkî Divanı*’nda tespit ettiğimiz 185 deyim genel bir değerlendirmesini yapmaya ve deyimlerle ilgili olarak yayınlanmış sözlüklerde bulamadığımız ya da sözlüklerde mevcut, ancak değişik anlamlar kazanmış olan bazı deyimleri ve onlarla ilgili örnek beyitleri sunmaya çalıştık. Ayrıca tesbit ettiğimiz ve alfabetik olarak sıraladığımız deyimlerin anlamlarını, yer aldıkları beyitleri ve beyitlerin düz yazıya çevrilmiş şekillerini verdik.

Çalışmamız sırasında Ömer Asım Aksoy (1984) ile Prof. Dr. İsmail Parlatur (2008)’in hazırladıkları deyim sözlüklerini başvuru kaynağı olarak kullandık.

II. Helâkî Divanı'nda Deyimler

Ömer Asım Aksoy'un tarif ettiği gibi deyimler "Çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük toplulukları"dır (Aksoy 1984: 49). Deyimlerin atasözlerimiz gibi "kalıplaşmış" olma özelliği, yani keyfi olarak kelimelerinin ve gramer özelliklerinin değiştirilmeden kullanılma özelliği, önemli ve vazgeçilmez bir mecburiyettir; ancak, deyimlerimizin manzum metinler içinde kullanışlarında bu önemli kuralın, vezin zorunluluğu sebebiyle, zaman zaman ihlâl edildiği de görülmektedir. Deyimlerimizin bu şekilde kullanılışı, *Helâkî Divanı*'nda da karşımıza çıkmaktadır. Helâkî'nin bu zorunluluk sebebiyle "açmazdan çıkmak" deyimini "çık açmazdan"; "ağıza söğmek" deyimini "söğdü ağzuma"; "ayağına düşmek" deyimini "düşüp pâyna"; "ayakta kalmak" deyimini "kaldı ayakta"; "bağrına basmak" deyimini "basmayınca bağrına"; "bahtı yüz tutmak" deyimini "bahtım bana yüz tuttu"; "baş çekmek" deyimini "çekme gel ateş gibi baş"; "baş eğdirmek" deyimini "eğdirdi baş"; canı yakılmak" deyimini "yakılır cânı"; "ciğer kanı içirmek" deyimini "içirür bana ciğer kanı"; "ciğeri kebab olmak" deyimini "ciğeri ola kebâb"; "bir pula almamak" deyimini "almaz bir pula"; "elinin boş komamak" deyimini "komaz hergîz elin boş"; eşiğine yüz vurmak" deyimini "yüz ur eşiğine"; "eteğini tutmak" deyimini "tutarsan eteğin"; "eteğini taşla doldurmak" deyimini "toptolu eylemiş ol taş ile taşlar eteğin"; "göklere boyanmak" deyimini "boyanan göklere"; "göynüklerini yanmak" deyimini "yanmağa göynüklerini"; "gözü dikilmek" deyimini "dikilür yüzüne gözüm"; "hem-nefes olmak" deyimini "olma hem-nefes"; "hırkaya baş çekmek" deyimini "baş çeküp hırkaya"; "işini altın etmek" deyimini "altın eder işini"; "it gibi yelmek" deyimini "yeler it gibi"; "kâmet çekmek" deyimini "çeker kâmet"; "kanı kaynamak" deyimini "kaynayup kanı"; "kerkeslik etmek" deyimini "itme kerkeslik"; kıl ile bağlanmak" deyimini "bir kılından beni bağlar"; "lâle gibi kızarmak" deyimini "kızarsın lâle gibi"; "nabza el vurmak" deyimini "el urup nabza"; "nefes tutmak" deyimini "tutmadun nefes"; "parmak ile bütün âlemi hesap etmek" deyimini "bir barmağ ile âlemi cümle hisâb ider"; "sâye salmak" deyimini "salmış sâye"; "yüzüne su serpilme" deyimini "sepildi biraz âb"; "tadı tuzu olmamak" deyimini "tadı var ama tuzu yok"; "tâka-

tını tak etmek” deyimini “tâk idüpdür tâkatüm”; “ümit tutmak” deyimini “tutaram ümid”; “ütü gibi yanıp yakılmak” deyimini “yan ütü gibi yakıl”; “yoluna baş koymak” deyimini “baş koyup kara bahtum yüzün” örneklerinde görüldüğü gibi deyimlerin kalıplaşmış şekillerinde bazı değişiklikler yapılarak kullanıldığını görüyoruz.

Yine aynı zorunlulukla Türkçe kelimeler yerine, “baş koyup râhına; der-kinâr etmek; dest-gîr olmak; elde bâd kalmamak; taht-ı yedine almak; elif çekmek; dil almak; hem-nefes olmak; hırka-i köhne giymek; hüccet ile kapısına yazılmak; ayn-ı inâyet ile nazar etmek; kâbâ-yı atlasa bakmamak; nakd-i kalbini zer gibi hâlis etmek; kâmet çekmek; tığ tartmak; libâs-ı âriyetten don salmak; râha yüz sürmek; seng-i melâmetle döğünmek; refâtâ gelmek; sâye salmak; sineye urup sad dağ; su gibi revân okumak; sepildi biraz âb; teklîf-i akl etmek; ten-i hâkîyi kara yer etmek; yüz sürüp pâyına” örneklerinde olduğu gibi, Arapça ve Farsça’dan dilimize giren yabancı kelime ve tamlamalar da kullanılmıştır.

Helâkî Divanı’nda tesbit ettiğimiz, deyim sözlüklerinde yer almayan ya da aynı anlamda kullanılmayan deyimler arasından seçtiğimiz bazı örnekleri sunmak istiyorum:

1. Ayakta kalmak:

Prof. Dr. İsmail Parlatır’ın hazırladığı deyimler sözlüğünde “1. Bir yerde veya toplantıda oturacak yer bulamamak. 2. İşleri kötü gitmesine rağmen yıkılmamak, çökmemek, mücadeleyi elden bırakmamak.” anlamlarında kullanıldığı belirtilen “ayakta kalmak” (2008: 130) deyimini, Ömer Asım Aksoy’un deyimler sözlüğünde de “Oturacak yer bulamamak” anlamıyla yer almıştır (1984: 495). Helâkî’nin iki kasîdesinde yer alan, övülenden kendisine yardımcı olmasını istediği ve “Lutfunun Helâkî’nin elinden tutma zamanıdır; çünkü, ayaklar altında kaldı, hâli çok haraptır.” dediği,

Dest-gîr ola demidür lutfun
Kaldı ayakda katı hâli harâb (K/3-19, s. 22)

şeklindeki ve “İnciye benzeyen yetim gözyaşlarım ayaklar altında kalmasın; lutuf gözü ile ona hemen nazar buyur.” şeklinde nesre çevirmeye çalıştığımız,

Ayakda kalmasun dür-i eşküm yetîmine
Ayn-ı inâyet ile buyur vaktehâ nazar (K/6-2, s. 25)

beyitleri ile bir gazelinde yer alan ve “Ey sevgili! Ben çaresize (ayaklar altında kalmışa, horlanmışa) zülfününün asâsının ansızın yardımcı olacağını bahtımdan beklemiyorum.” dediği,

Bahtımdan ummazın ki ben ayakda kalmışa
Zülfün ‘asâsı nâgeh irüp destgâr ola (G/6-6, s. 46)

şeklindeki beyitte karşımıza çıkan “ayakta kalmak” deyimini, “ayaklar altına düşmek, horlanmak, çaresiz kalmak” anlamlarında da kullanıldığını görüyoruz.

2. Çiriş geçmek:

Çiriş, dağ pırasası ve çirişotu denilen bitkilerdir. Çirişotunun kökü öğütülerek elde edilen, ayakkabıcıların ve ciltçilerin yapıştırıcı olarak kullandıkları maddeye de çiriş denilmektedir. Bu anlamlardan hareket edilerek çirişçi, çirişçilik, çirişleme, çirişlemek, çirişlenme, çirişlenmek, çirişli, çirişlik kelimeleri de dilimizde yer almış ve “çiriş geçmek” deyimini “karalamak, iftira etmek ve çamur atmak” anlamlarında kullanılmıştır (Çağbayır 2007: I, 439; *Türkçe Sözlük* 2005: I, 439; Öztürk-Örs 2000: 687). Helâkî'nin “O sevgili, kim kendisine çiriş geçerse, başından savar; sen var sarık gibi karşısında dur, dikil” şeklinde nesre çevirmeye çalıştığımız,

Her kim çiriş geçerse başdan savar çün ol yâr
Var sen ‘isâbe gibi tur karşısında dikil (G/94-1, s. 134)

şeklindeki beytinde karşımıza çıkan “çiriş geçmek” deyimine mevcut anlamlarının yanında, “laubali olmak, yapışkanlık, cıvıklık yapmak, hoşla gitmeyecek basitliklerde bulunmak” anlamları da yüklenmiştir. Aynı beyitte bulunan “isâbe (sarık) gibi durup dikilmek” deyimini ise, “saygılı, haddini ve ne söylediğini bilir kişinin özelliği” olarak beyitte yer almıştır. Sarık (isâbe) kelimesinin arkasında yer almış olan bilgili,

kültürlü, olgun, haddini bilir, saygılı, ölçülü vb. bütün olumlu anlamlar burada geçerlidir.

3. Elde bâd kalmamak:

Helâkî'nin "anâsır-ı erbaa", yani ateş, hava, su topraktan meydana gelen dört temel unsuru ustalıklı kullandığı ve "Aşk ateşine düşüp toprak ol ki gözde su, elde rüzgâr kalmamın." dediği,

Âteş-i 'ışka düşüp ol hâksâr
Kalmaya tâ dîdede âb elde bâd (G/27-7, s. 67)

şeklindeki beytinde "dünya hevesinden, mâsivâdan, kesretten kurtulmak" anlamında "elde bâd (rüzgâr) kalmamak" deyimini kullandığını görüyoruz.

4. Garip ölüsü (gibi) yatmak:

"Çaresiz, ümitsiz ve kimsesiz görüntüsü vermek" anlamına gelen ve şairin: "Benim inleyen gönlümü cansız beden içinde görenler, kefen içinde garip ölüsü yatıyor sanır." dediği,

Kim görse dil-i zârımı cânsuz beden içre
Sanur ki garîb ölüsü yatur kefen içre (G/127-1, s. 167)

beytinde de, "garip ölüsü (gibi) yatmak" deyimini tespit ediyoruz.

5. Gögerip geçmek:

"Kıskançlıktan mos mor olmak, çok kızıp sinirlenmek" anlamına gelen "gögerip geçmek" deyimini, Helâkî'nin, "Menekşe, sevgilinin ayva tüylerinin kıskançlığı ile göğerti (mos mor oldu); rahmet bulutu yüzüne su serpersen şimdi tam zamanıdır." dediği,

Gögerüp geçdi benefşe reşk-i hatt-ı yâr ile
Yüzine ey ebr-i rahmet su sepersen çağıdır (G/36-2, s. 76)

şeklindeki beyitte yer almaktadır.

6. Göklere boyanmak:

Helâkî'nin "Âh ettiğim zaman gökyüzünü kaplayan benim ateş dolu sinemin dumanıdır." dediği,

Boyanan göklere âh itdügümce
Duhân-ı sine-i pür-âteşümdür (G/39-2, s. 39)

beytinde karşımıza çıkan “göklere boyanmak” şeklindeki deyim, “fer-yad ve figanın gökleri kaplayacak kadar çok olması, yas tutmak” anlamına gelmektedir.

7. İt gibi yelmek:

“Bir şeyi ele geçirmek için, sinsice ve üstün bir gayretle koşuşturmak” anlamına gelen “it gibi yelmek” deyimini, şairin “Ey sevgili! Rakibin durmadan it gibi koşuşturur; meğer sen ceylan gözlüyü avlamak için seçirdir.” dediği,

Turmaz yeler it gibi rakîbün meger ey dôst
Sayd itmege sen gözleri âhûya segirdür (G/44-3, s. 84)

beytinde yer almaktadır.

8. Kanı kaynamak:

“Birdenbire samimi olmak, pek sevmek; içinden sevgi coşup gelmek.” anlamında kullandığımız “kanı kaynamak” deyiminin, Helâkî'nin “Şarap içenlerin kanı kaynamıştı ve coşmuşlardı; sâkînin dolu dolu sunduğu kadehleri boşaltmışlardı; meclisin içi dudağının yadıyla sürekli sesle dolu idi; meclisi süsleyen mum, bir put gibi güzel olmuştu” dediği,

Kaynayup kanı şarap içenlerün pür-cûş idi
Sâkî tolu tolu sundukça kadehler boş idi
Bezm içi yâd-i lebiyle bang-i nûşânûş idi
Bir sanem olmuşdı şem-i meclis-ârâ dün gice (Mus./13-III, s. 35)

şeklindeki mısralarında “içkiden dolayı coşmak, aşırı derecede neşelenmek” anlamında kullanıldığına şahit oluyoruz.

9. Karalamak:

Şairin, reyhan, muhakkak gibi yazı çeşitlerinin adlarını ve “meşk almak”, kalem, hat, karalamak gibi yazı ile ilgili unsurları ustaca kullanarak sevgilinin ayva tüylerini övdüğü ve “Kalem gerçi ders alıp dur-

madan çalışır ama, sevgilinin ayva tüyelerinin (reyhânî hattının) bir benzerini asla yazamaz.” dediği,

Reyhân hatı misâlini yazmaz muhakkak ol
Gerçi ki bunca meşk aluban karalar kalem (K/1-14, s. 18)

şeklindeki beytinde karşımıza çıkan “karalamak” deyimini “Bir konuda başarılı olmak için çok çalışmak” anlamında kullanılmıştır.

10. Kerkeslik etmek:

Helâkî'nin, “Ey gönül! Dünya leşine akbabalık etmeyi bırak; doğan kuşu, sinek avlamak için kanat çırpır mı?” şeklinde nesre çevirebileceğimiz,

Gönül ko cîfe-i dünyaya itme kerkeslik
Mekes şikârına pervâz urur mı gör şehbâz (G/64-4, s. 104)

beytinde karşımıza çıkan “kerkeslik etmek” deyimini ise, “değersiz ve iğrenç, zahmet çekmeden kolay elde edilen şeylere meyletmek” anlamlarını içine almaktadır.

11. Keskinlik eylemek:

“Kabadayılık yapmak” anlamına gelen “keskinlik eylemek” deyimini şairin “Eğer o güzel yanına sağlı sollu hançer ve kılıç takınup kabadayılık eylerse bunda şaşılacak ne var? Çünkü o, hayâsız bir yüzüzdür.” dediği,

Takınup yanına ger sağlı sollu hançer ü fiği
N'ola keskinlik eylerse hayâsız yüzi açıkdur (G/42-4, s. 82)

beytinde tespit ettik.

12. Kılıç tartmak:

“Kılıç tartmak” deyimini “birisini öldürmek için kılıca sarılmak” anlamını taşımaktadır. Bu deyimde de Helâkî'nin “O kan dökücü sevgili, Helâkî'yi öldürmek için her köşeden çıksa, yan bakışı kılıç tartar, kırıpkileri hançer çeker.” şeklinde nesirleştirebileceğimiz,

Çıksa ol hûnî Helâkî katline her gûşeden
Tîg tartar gamzesi kirpikleri hançer çeker (G/50-7, s. 90)

beytinde karşımıza çıktı.

13. Kuru efsâne:

“Boş laf, bir işe yaramaz nasihat” anlamına gelen “kuru efsâne” deyi mi, Helâkî'nin “Ey nasihatçi! Bir an olsun boş lafları bırak, insan âşık olunca sihir ve büyü ona nasıl tesir etsin?” şeklinde nesre çevirebileceğ imiz

Nâsîhâ var demün olsun kuru efsâneyi ko
Sıhr ü efsûn ne eser eyleye meftûn olıcak (G/84-3, s. 124)

beytinde yer almaktadır.

14. Kuru sâla çekmek:

“Kuru sâla çekmek” deyi mi “boş tabuta koymak; birini yaptığı işten alıkoymak, men etmek, öldürmek” anlamlarında kullanılmıştır. Bu deyim de şairin,

Zâhid libâs-ı atlas ile kılma iftihâr
Zabt eyle nefis tevsenini kuru sâla çek (G/87-4, s. 127)

şeklindeki “Ey zâhit! Atlaktan yapılmış elbise ile iftihar etme; nefis atını zapt eyle, kuru tabuta koy.” dediği beytinde karşımıza çıktı.

15. Sarık gibi durmak, dikilmek:

“Saygılı davranmak, el pençe divan durmak” anlamında kullanılan “sarık gibi durmak, dikilmek” deyi mi, sarık (isâbe) kelimesinin çağrıştırdığı, daha çok sarığı giyen kişinin üstün özelliklerini ifade eden anlamlarına dayanılarak yaratılmıştır. Bu anlamlar arasında saygı, inanırlılık, haddini bilmek, bilgili olmak, tevazu gibi, üstün vasıfları yer almaktadır. Bu deyim, şairin “O sevgili kim onu karalar, iftira eder, çamur atarsa, başından savar; sen var karşısında saygı ile el pençe divan dur; sarık gibi karşısında dur, dikil.” dediği,

Her kim çiriş geçerse başdan savar çün ol yâr
Var sen 'isâbe gibi tur karşısında dikil (G/94-1, s. 134)

beytinde yer almaktadır.

16. Şarap dökmek (göz kabağının):

Helâkî, “Bu dünya meclisi içinde gözlerinin kabağı ne zamana kadar şarap döksün.” dediği,

Niçe bir meclis-i devrân içre
Gözlerinün kabağı dökse şarâb (K/3-16, s. 22)

şeklindeki beytinde, “kanlı gözyaşları dökmek, çok acı ve ızdırap çekmekten dolayı çok ağlamak” anlamına gelen “göz kabağının şarap dökmesi” deyimini ile karşımıza çıkıyor. Bu deyimde geçen “göz kabağı” ifadesi, kanlı gözyaşlarının kırmızı şarap olarak hayâli sebebiyle, göz - şarap dolu sürâhi ilgisine işaret etmektedir. “Kabak” kelimesinin bir sebze anlamı dışında “göz kapağı; içki kadehi, şarap tası, şarap kabı” (Dilçin 1983: 121) anlamlarına da gelmesi ve bu deyimde “şarap kabı” anlamıyla kullanılması önemlidir.

17. Tekyelenmek:

Helâkî’nin, “Dünya imaretine çok bağlanma; çünkü, misafir bu evde üç günden fazla durmaz.” şeklinde nesre çevirdiğimiz,

Dünya ‘imaretine inende tekyelenme
K’üç günden öte turmaz bu evde bir müsâfir (G/51-6, s. 91)

şeklindeki beytinde yer alan “tekyelenmek” deyimini ise “bağlanmak, sahiplenmek, bel bağlamak, güvenmek” anlamlarını taşımaktadır.

18. Ululanmak; âdemlenmek:

“Başkasının himayesine sığınıp kendisini olduğundan fazla, yüksekte görmek” anlamında kullanılmış olan “ululanmak” ve “adamlık taslamak” anlamına gelen “âdemlenmek” deyimleri, Helâkî’nin “Köpek rakip senin kapında kendini yüksekte görüp, o namert bize adamlık taslar.” dediği,

Rakîb-i seg ululanup kapunda
Bize âdemlenür oldu bu nâmerd (G/24-4, s. 64)

şeklindeki beytinde yer almaktadır.

19. Ümit tutmak:

“Ümit bağlamak” deyimimizi hatırlatan ve “ümit tutmak” şeklinde karşımıza çıkan deyim, “ümit etmek, ummak, ümit beslemek” anlamında kullanılmıştır. Deyim, şairin “Ey Helâkî! Sevgiliyi şu ak elbise ile bu kara bağrıma sarma konusunda ümidim var.” dediği,

Şol ak libâs ile yârı Helâki bir dahi
Bu kara bagruma sarmaga tutaram ümmîd (G/23-5, s. .63)

şeklindeki beytinde karşımıza çıkmıştır.

20. Ütü gibi yanıp yakılmak:

“Çok üzücü ve derin bir acı ile sızlanmak, yürekte yanmak” (Parlatır 2008: 898) anlamına gelen “yanmak yakılmak” deyimini, Helâkî'nin “Ey gönül! O takyeci ay yüzlü güzelin sevgisini terk etme; yüzünün mumuna karşı ütü gibi yan yakıl.” şeklinde nesre çevirebileceğimiz,

Ol mâh-ı takye -dûzun terk itme mihrin ey dil
Şem-i ruhına karşı yan üti gibi yakıl (G/94-1, s. 134)

beytinde “ütü gibi yanıp yakılmak” şeklinde karşımıza çıktı. Divan şiirinde çok nadir olarak karşımıza çıkan ve giyeceklerimizdeki ya da kumaştan yapılmış eşyalarımızın kırışıklıklarını açmakta kullandığımız bir araç olan ütünün, 16. yüzyılda içine ateş konularak ısıtıldığını da burada göz önünde tutmak gerekir.

21. Yakasını çâk etmek, yakayı çâk eylemek:

“Kıskançlık ve üzüntüden üstünü başını parçalamak” anlamına gelen “yakasını çâk etmek” ve “yakayı çâk eylemek” şeklindeki deyim, şairin, goncanın açılmasından esinlenerek “Ey gül! Gonca seni gülbahçesinde bir defa görse, yakasını kat kat yırtardı.” dediği,

Seni gülşende bir kat görse ey gül
Yakasın çâk iderdi gonca kat kat (G/15-4, s. 55)

beyti ile “Ey Helâkî! Yakamı yırtarsam yeridir; çünkü rakip sevgilinin eteğini elinden bırakmaz.” şeklinde nesirleştirdiğimiz,

Ey Helâkî yiridür yakamı çâk eyler isem
Dilberün çünkü elinden komaz agyar etegin (G/110-5, s. 150)

şeklindeki beytinde yer almıştır.

22. Yakasız levend olmak:

“Kanaatkâr olmak, az şeyle yetinmek” anlamına gelen “yakasız levend olmak” deyimini Helâkî’nin “Ey Helâkî! Dünya nimetlerinden uzaklaşmayı bırak, hurka ve tac isteme; çünkü, yakasız bir levend olmak, şeyh olmakdan iyidir.” dediği,

Terk ü tecrîd ol Helâkî hurka vü tâc isteme
Şeyhlikden yeg yakasuz bir levend olmaklıgun (G/88-5, s. 128)

beytinde karşımıza çıktı.

23. Yüz vurmak:

Helâkî’nin “Ey sevgili! Helâkî’nin kiblesi bu kapıdır, senin kapındır; Helâkî Ka’be’ye benzeyen kapını bırakıp da cennet dergâhının kapısına asla yüz vurmaz.” dediği,

Koyup Ka’be kapun hâşâ yüz urmaz dergeh-i ‘adne
Helâkî’nün benim kiblem bu kapudur hemîn bâbı (G/156-5, s. 196)

beyti ile “Ey Helâkî! Sevgiliye baş vurup bana yüzünü göster dedim bana yüz vermedi, benimle ilgilenmedi; anlaşıldı ki devletim (bahtım), benden yüz çevirdi, benimle ilgilenmez oldu.” şeklinde nesre çevirebileceğimiz,

Yüz urup göster yüzün didüm yüz virmedi
Mâhasal benden Helâkî yüz çevürdi devletüm (G/103-7, s. 143)

beytinde karşımıza çıkan ve “kutsal veya saygın birinin huzuruna çıkarken ayağına doğru eğilmek, saygı göstermek” anlamına gelen “yüz sürmek” (Parlatır 2008: 940) deyimini hatırlatan “yüz vurmak” deyimini, “sığınmak, yardım dilemek” anlamını taşımaktadır.

24. Yüzünü burup dürmek:

“Memnuniyetsizliğini ifade etmek, yüzünü ekşitmek” anlamında kullanılan “yüzünü burup dürmek” deyimini, Helâkî'nin “Kıssayı uzatmak baş ağrısı verir diye, kalem kâğıda yazmaz yüzünü burar, dürer.” şeklinde nesre çevirmeye çalıştığımız,

Tatvîl-i kıssa eyleme tasdi' olur diyü
Yazmaz yüzünü kağıda burar dürer kalem (K/1-20, s. 18)

beytinde karşımıza çıktı.

“Yüzünü dürmek” deyiminin yer aldığı bir başka beyit ise şairin “Kalemler benim için karalar giysin ve kanlı gözyaşları döksün; mektuplar başına toprak saçıp yüzünü dürsün.” dediği,

Kanlar aglasun benümçün kara geysün hâmeler
Başına toprak saçup dürsün yüzünü nâmeler (G/55-1, s. 95)

şeklindeki beytidir.

25. Yüzünü yerden götürmemek:

Helâkî'nin “Toprak dede öyle tevazu ehlidir ki, neticede başı göğe bile erse yüzünü yerden götürmez.” dediği,

Yüzünü yirden götürmez irse başı göklere
Mâ-hasal haylî tevâzu 'ehlidür toprak dede (G/131-7, s. 171)

beytinde karşımıza çıkan “yüzünü yerden götürmek” deyimini “tevazu göstermek, alçak gönüllü olmak” anlamlarını taşımaktadır.

Helâkî Divanı'nda yer alan diğer deyimler ise şöyle sıralanabilir:

Açılıp gülmemek: Çok üzüntülü olmaktan dolayı içine kapanmak, neşelenmeyi unutmak, mutlu olmamak.

Lebün firâkı ile gonca açılıp gülmez
Hezâr nükte-i dil-keş okursa bülbülle (G/52-4, s. 92)

[Bülbül binlerce gönül çekici nükte okusa bile gonca, dudağının hasreti ile açılıp gülmez.]

Açmazdan çıkmak: Zor durumdan kurtulmak için çaba göstermek.

Çık açmazdan ruhun 'arz eyle şâhum
Bizi mât itmesün ol beydak-ı hâl (G/93-2, s. 133)

[Şâhum, zor durumdan kurtul, kaleni ver / yüzünü göster; o, ben beydaki bizi mat etmesin.]

Âdemlenmek: Kendini adam yerine koymak, birine arkanarak bir başkasına hiç hak etmediği şekilde davranmak, söz söylemek.

Rakîb-i seg ululanup kapunda
Bize âdemlenür oldu bu nâmerd (G/24-4, s. 64)

[Köpek rakip senin kapında kendini yüksekte görüp, o nâmert bize adamlık taslar.]

Ağız açtırmamak: Çok konuşarak, başkalarının söz söylemesine veya konuşmasına fırsat vermemek, engel olmak. (bk. Aksoy, 2/439, nr. 2222; Parlatır, 2/36, nr. 220)

Dîd ü vâdî-i fenâdan ma'rifet harc itmede
Ehl-i 'irfâna ağız açdurmayan şakrak dede (G/131-4, s. 171)

[İleri görüş ve yokluk vadisinden marifet göstermede irfan sahiplerine ağız açtırmayan, söz söyleme fırsatı vermeyen şakrak dede.]

Ağızına söğmek: Ağızının payını vermek, hakaret etmek. (bk. Parlatır, 2/46,47, nr. 349,353)

Bir bûse istedümdi lebün söğdi agzuma
Bana şekerden oldu lezîz ol cevâb-ı telh (G/22-4, s. 62)

[Ey sevgili! Bir öpücük istedim, dudağın bana küfür etti, o acı cevap bana şekerden lezzeli geldi.]

Ağızından düşmemek: Her zaman sözünü etmek, sıkça dile getirmek. (bk. Parlatır, 2/44, nr. 317)

Vasf-ı la'l-i dilber agzundan Helâkî düşmesün
Kim gıdâ-yı rûhdur yâr-ı suhandân ile bahs (G/16-5, s. 56)

[Ey Helâkî! Sevgilinin dudağının özellikleri dilinden düşmesin, devamlı tekrar et; çünkü konuşkan sevgili ile sohbet etmek rûha gıdâdır.]

Akçe getirmemek: Değersiz olmak, bir fayda sağlamamak.

Bir mankıra rûy-ı zerd değmez
Bir akça getürmez eşk-i sîmîn (K/4-8, s. 23)

[Sararmış yüz bir mankıra değmez; gümüşe benzeyen göyaşı bir akçe getirmez.]

Akdü'l-lisân okumak: Dilini bağlamak, dilini düğümlemek, susturmak.

Dil uzadur kör ide diyü nergisi çemen
Gonca zebân-ı hâl ile 'akdü'l-lisân okur (G/30-6, s. 70)

[Çemen, nergisi "kör ede" diye dil uzatır (nergise göziün kör olsun diye laf atar); gonca, hâl dili ile "dilini düğümle" der.]

Alnına kalem çalınmak: Alın yazısı yazılmak, kaderi tespit edilmek.

Teb-i fûrkatle Helâkî ne 'aceb olsa helâk
K'alnına rûz-ı ezel böyle çalınmış kalemi (G/147-5)

[Helâkî, ayrılık sıtması ile böyle helâk olsa bunda şaşılacak ne var? Onun kaderi ezel gününde alnına böyle yazılmış.]

Ayağına düşmek: Yalvar yakar olmak, alçalırcasına çok yalvarmak. (bk. Aksoy, 2/490, nr. 2779; Parlatır, 2/124, nr. 1231)

Büküp kaddin meh-i nev halka-mânend
Düşüp pâyına halhâl oldu sîmîn (K/2-4, s. 19)

[Hilâl boyunu halka gibi büküp, ayağına düşüp gümüş halka oldu.]

Ayak basmak: Bir yere varmak, ulaşmak; gitmek gelmek, uğramak. (bk. Aksoy, 2/493, nr. 2810; Parlatır, 2/128, nr. 1280)

Ayak basmış ki kanum döke ol hûnî sitemlerde
Yine bahtum bana yüz tutdı demlerle kademelerle (G/125-1, s. 165)

[Bahtım yine bana yüzünü gösterdi; çünkü, o katil zulmederek kanımı dökmek niyetiyle kanlı adımlarla ayak basmış.]

Ayaklara düşmek: Değerini kaybetmek.

Baş kalduralı bu zülf-i müşkîn
Ayaklara düşdi nâfe miskîn (G/109-1, s. 149)

[Bu misk kokulu saç baş kaldıralı (dağılıp kokusunu yayalı), miskin misk ayaklara düştü.]

Bağrına basmak: Birini sevgi ve şefkatle bağrına basıp korumak. (bk. Aksoy, 2/503)

Jeng-i gamdan hâtırı âyînenün sâf olmadı
Basmayınca bağrına ey mâh tasvîrün senün (G/86-2, s. 126)

[Ey ay gibi güzel yüzlü sevgili! Aynanın gönlü, senin görüntünü bağrına basmayınca, gam pasından temizlenmedi.]

Bahtı kapısı bağlı olmak: Kurtuluş ümidi olmamak, bir çıkış kapısı bulamamak, ümitsiz olmak. (bk. Aksoy, 2/503, nr. 2902; Parlatır, 2/142, nr. 1429)

Ben zâr-ı nâ-tüvânun nerd-i gam u belâda
Bahtı kapısı bağlı mümkün degül güşâda (G/134-1, s. 174)

[Benim gibi güçsüzsüzlükle inleyen birinin gam ve belâ tavlasında kapalı olan kapısının açılması mümkün değildir.]

Bahtı yüz tutmak: Görünmek, ortaya çıkmak, yüzünü göstermek, bahtı açılmak.

Ayak basmış ki kanum döke ol hûnî sitemlerde
Yine bahtum bana yüz tutdı demlerle kademelerle (G/125-1, s. 165)

[Bahtım yine bana yüzünü gösterdi; çünkü, o katil zulmederek kanımı dökmek niyetiyle kanlı adımlarla ayak basmış.]

Baş açmak: Bir şeye isteyerek, gönülden razı olmak. (bk. Aksoy, 2/507, nr. 2950; Parlatır, 2/ 149, nr. 1501)

Tîg-i cefâya boynumuz egdük çekerse tîg
Seng-i belâya başumuz açduk urursa taş (G/68-4, s. 108)

[O sevgili kılıç çekerse diye cefâ kılıcına boynumuzu eğdik; taş vurursa diye belâ taşına başımızı açtık.]

Baş çekmek (ateş gibi); ser çekmek; serkeşlik etmek: Baş kaldırmak, itaat etmemek, âsilik etmek, mütevâzi olamamak. (bk. Aksoy, 2/509, nr. 2966; Parlatır, 2/151, nr. 1522)

Su gibi yüz yire sür çekme gel âteş gibi baş
Bâd-ı rif'atden ise hâk-i mezellet yegdür (G/33-4, s. 73)

[Gel ateş gibi baş kaldırma, su gibi yüzünü yere sür; çünkü, büyükleme rüzgârından alçak gönüllülük toprağı daha iyidir.]

Kâkülün hatt-ı 'izârundan neden yüz döndürür
Zülf-i müşkînün n'îçün mîskinlerden ser çeker (G/50-5, s. 90)

[Kâkülün yüzündeki ayva tüyleriyle artık niçin ilgilenmez? Misk kokulu saçların miskinlerden niçin uzaklaştır.]

Ne 'aceb serkeşlik idüp kimseye baş egmese
Çünkü sen Tûbâ-kade kul oldu serv-i ser-bülend (G/25-2, s. 65)

[Uzun boylu servi sen Tûbâ boyluya kul oldu; baş çekip kimseye baş egmese bunda şaşılacak ne var?]

Baş eğmek: Saygı göstermek için baş eğerek selamlamak; güçlü birinin buyruğu altına girmek ve emirlerini kabul etmek. (bk. Aksoy, 2/509, nr. 2968; Parlatır, 2/151, nr. 1528)

Şem'-i ruhsâruna baş egse n'ola zülf-i siyah
Âteş-i hüsne tapar kâfir-i Hindûdur bu (G/120-3, s. 160)

[Siyah saçın, yüzünün mumuna baş eğse buna şaşılmaz; çünkü o güzellik ateşine tapan Hindli bir kâfirdir.]

Baş eğdirmek: Birini buyruğu altına almak.

Mekr ü füsûn u sihr ile bir hûb-ı ser-tıraş
Halk-ı cihâm kul idüp egdürdi yine baş (G/68-1, s. 108)

[Bir berber güzeli oyun, büyü ve sihir ile yine cihan halkını kul edip kendisine baş eğdirdi.]

Baş eğmemek: Birinin buyruğu altına girmeyi kabul etmemek, buyruğu altına girmemek için direnmek.

Ne 'aceb serkeşlik idüp kimseye baş egmese
Çünkü sen Tûbâ-kade kul oldu serv-i ser-bülend (G/25-2, s. 65)

[Uzun boylu servi, sen Tûbâ boyluya kul oldu; baş çekip kimseye baş egmese bunda şaşılacak ne var?]

Baş kaldırmak: Kendini göstermek, değerini ortaya koymak; ayaklanmak. (bk. Aksoy, 2/517, nr. 3051; Parlatır, 2/162, nr. 1656)

Baş kalduralı bu zülf-i müşkîn
Ayaklara düşdi nâfe miskîn (G/109-1, s. 149)

[Bu misk kokulu saç baş kaldıralı, dağılalı, miskin misk ayaklara düştü.]

Baş koşmak: Beraber bulunmak, başbaşa vermek, fikir birliği etmek. (Aksoy, 2/517, nr. 3055; Parlatır, 2/163, nr. 1662)

Kadrün olsun dir isen mahfil-i pîrânda bülend
Baş koşayın dime bî-kadr olan oğlanlar ile (G/132-4, s. 172)

[Ulu kişiler meclisinde kıymetinin yüksek olmasını istersen bir kıymeti olmayan gençler ile beraber bulunma.]

Koşup her kul oğlu rakîb ile baş
Bize beglenür oldı paşa ile (G/135–3, s. 175)

[Her kuloğlu rakib ile baş başa vererek bize beylik, paşalık taslar oldu.]

El virse tâli' eylese devlet müsâ'ade
Baş koşmak olur idi o zülf-i ser-âmede (G/138–1, s. 178)

[Talih yardımcı olsa, devlet izin verse başta bulunan saçla beraber olmak mümkün olurdu.]

Zülf-i yâra Helâkî baş koşalum
'Ömrümüz câvidâne eyleyelüm (G/100–9, s. 140)

[Ey Helâkî! Sevdiğinin saçına baş koşalı onunla başbaşa verelim de ömrümüzü ölümsüz eyleyelim.]

Baş komak (cân baş ile): Güvenmek, çekinmeden başını ve canını teslim etmek, hürmet göstermek, itaat etmek. (bk. Aksoy, 2/517, nr. 5054; Parlatır, 2/163, nr. 1661)

Sihir itse tîg-i tîze füsûn-ı fesân ile
Baş kor önünde her kişi baş cân ile
Şimdi şehirde şöhret ile ad u sân ile
Şol âfet-i zamâne ki Berber Alisidür (Mus. /8-III, s. 28)

[Keskin kılıca büyü ile sihir etse, her kişi can baş ile önünde baş kor. Şimdi şehirde ad ve san ile şöhret bulan zamanın âfeti şu Berber Ali'sidir.]

Baş üzere demek: Hürmetle, kayıtsız şartsız bir isteği, bir emri yerine getirmek. (bk. Aksoy, 2/519, nr. 3072; Parlatır, 2/165, nr. 1685)

Didi hîş mıydı alsam hükmi cânun
Didüm baş üzere her hükmün buyur hîş (G/70–3, s. 110)

[“Canını almak için karar alsam hoş muydu?” dedi; ben de: “Her hükmün baş üzeridir, buyur.” dedim.]

Baş üzere yer etmek: Herkesten aşırı hürmet görmek, baş tacı olmak. (bk. Aksoy, 2/519, nr. 3071; Parlatır, 2/164, nr. 1684)

Ey başlar üzere yir iden ehl-i hüner kalem
Vey levh-i cânâ nakş yazan nâmver kalem (K/1-1, s. 17)

[Ey başlar üzerinde yer eden, itibar gören, hüner sahibi ve can levhasına nakış yazan şöhretli kalem!]

Başı göğe ermek: İtibar kazanmak. Uğraşa uğraşa lâıyk olmadığı şeyi elde ettiğinden çok sevinip böbürlenmek; bir mutluluğa ermek ve bundan dolayı çok sevinmek. (bk. Aksoy, 2/510, nr. 2981; Parlatır, 2/153, nr. 1550)

Bâlâlıg ile başun eger göke irerse
Ey serv olımazsın kad-i cânâna berâber (G/31-3, s. 71)

[*Ey servi! Yükseklikte başın göğe erse bile sevgilinin boyu ile berâber olamazsın.*]

Eflâke irse başı n'ola ey nihâl-i nâz
Kaddün nihâli dikmesidür serv-i ser-firâz (G/63-1, s. 103)

[*Ey naz fidanı! Başına buyruk servinin başı göğe ererse ne olur! O ancak boyunun fidanunun dikmesidir.*]

Sen âfitâb-ı hüsnün ayağına yüz sürer
Başı göke irerse 'aceb mi gubârumun (G/92-2, s. 132)

[*Ey sevgili! Toprağımın başı göğe erişirse bunda şaşılacak ne var? Çünkü o sen güzellik güneşinin ayağına yüz sürer.*]

Başına dünyayı zindân eylemek: Hayatı çekilmez hâle getirecek kadar eziyet etmek.

Ey gönül ol Yûsuf-ı Mısr-ı melâhatden cüdâ
Başuma dünyayı zindân eylemezsen uşda ben (G/114-2, s. 154)

[*Ey gönül! O güzellik ülkesinin Yûsuf'undan ayrı dünyayı başıma zindan eylemezsen...*]

Başa(ına) gelmek: Kaderinde yazılı olan tecellî gerçekleşmek. (bk. Aksoy, 2/507, nr. 2952; Parlatır, 2/156, nr. 1577)

Hatun sevdâsı cândan başa geldi
Ne kim yazılmış idi başa geldi (G/139-1, s. 179)

[*Ayva tüylerinin sevdası candan başa ulaştı; ne yazılmışsa başa geldi.*]

Başına toprak saçmak: Öldürmek, ölmek.

Kanlar aglasun benümçün kara geysün hâmeler
Başına toprak saçup dürsün yüzini nâmeler (G/55-1, s. 95)

[*Kalemler benim için karalar giysin ve kanlı gözyaşları döksün; mektuplar başına toprak saçıp yüzünü dürsün.*]

Baştan savmak: Özen göstermeden, üstünkörü iş yapmak. (bk. Aksoy, 2/513; Parlatır, 2/164, nr. 1679)

Her kim çiriş geçerse başdan savar çün ol yâr
Var sen 'isâbe gibi tur karşusunda dikil (G/94-1, s. 134)

[O sevgili, kim çiriş geçerse, bir istekte bulunursa başından savar; sen var sarık gibi karşısında dikil.]

Bâzâr itmek: bk. Pazar etmek.

Benzi sararmak: Sıkıntıdan, üzüntüden veya korkudan yüzünün rengi değişmek ve solmak. (bk. Aksoy, 2/524, nr. 3126; Parlatır, 2/173, 1777)

Benzüm riyâzet ile sarardı diyü zâhid
Başladı 'illetini bâtından itdi zâhir (G/51-3, s. 91)

[Zâhid dünya nimetlerinden sakınmaktan benzim sarardı diye gizli hastalığını açığa çıkardı.]

Beyaz baht bulmak: Yüz bulmak, imkâna kavuşmak.

Sefîd câmeyi ko sâyesine var hasedüm
Ki buldı ol kara yüzlü yanında baht-ı sefîd (G/23-4, s. 63)

[Ey sevgili! Beyaz elbiseyi bırak, gölgesine kıskançlığım var; çünkü o kara yüzlü (rakip) yanında beyaz baht buldu.]

Bir çakım ateş (od): Yangın başlatabilecek kuvvette ateş, kıvılcım.

Bir çakım oddur sakın ey husrev-i şîrîn-zebân
Her şerer kim tîşe-i Ferhâd-ı miskinden çıkar (G/49-6, s. 89)

[Ey tatlı dillilerin sultanı! Miskin Ferhad'ın kazmasından çıkan bir kıvılcım bir çakım ateştir, ondan sakın.]

Bir kılından bağlamak: bk. Kıl ile bağlanmak.

Bir mangıra değmemek: Değeri olmamak, beş para etmemek.

Bir mankıra ruy-ı zerd değmez
Bir akça getürmez eşk-i sîmîn (K/4-8, s. 23)

[Sararmış yüz bir mangıra değmez; gümüş gibi gözyaşı bir akça getirmez.]

Bir pula almamak: Değer vermemek.

Gülşen-ı âmâl belki bâr-ı hasretle tola
Yâ semûm-ı ye's ile gülberg-ı ikbâlün sola
Rind olan güldeste-i dünyayı almaz bir pula
Böyledür lutf-ı havâ-yı bâğ-ı âlem kim ola
Ehl-i dil gül-çîn-i hirmân gülbün-i ümmîdden (Tah./7-II, s. 26)

[Emellerin gülbahçesi hasret meyvesiyle dolsa, ya da ümitsizliğin sam yeli ile bahtının gül yaprağı solsa rind olan dünya güldestesini bir pula almaz. Âlem bağının havasının lutfu böyledir; gönül ehli ümidin gül fidanından ümitsizlik toplayandır.]

Bir usûle dönmek: Kendine bir çıkar yol bulmak.

Her kişi bir usûle döner bu devr içinde
Bîhûde sanma sôfi raks u semâ 'ider mest (G/11-3, s. 51)

[Ey sofı! Sarhoş olanların boş yere raks ve semâ yaptıklarını sanma; çünkü bu devir içinde her kişi bir usûle döner, kendine bir çıkar yol bulur.]

Boynu bağlı kul etmek: Emri altına almak, kendine bağımlı kılmak.

Fârig u âzâde yürürken Helâkî derdmend
Boynu bağlı kul idüpdür anı zencîrün senün (G/86-5, s. 126)

[Ey sevgili! Dert sahibi Helâkî her şeyden el çekmiş ve başına buyruk yürürken (yaşarken), zencir(e benzeyen saçla)rın onu (kendisine) boynu bağlı kul (köle) etmiştir.]

Boyun (v)urmak: Birisi için her zorluğa katlanmak, sıkıntılarını çekmeye gönüllü olmak.

Boyun ururdu çekmek için bâr-ı zülfünü
İrse Helâkî sıhhat ile 'ömr-i sermede (G/138-5, s. 178)

[Ey sevgili! Eğer Helâkî sıhhat ile ebedî ölümsüzlüğe erişseydi, senin saçının yükünü çekmek için boyun vururdu, her zorluğu üstlenirdi.]

Boyun eğmek: Kendisinden güçlü olanın buyruğuna ister istemez uymayı kabul etmek. (bk. Aksoy, 2/ 509, nr. 2968; nr. 3382; Parlatır, 2/210, nr. 2191)

Tîg-i cefâya boynumuz egdük çekerse tîg
Seng-i belâya başumuz açduk urursa taş (G/68-4, s. 108)

[O sevgili kılıç çekerse diye cefâ kılıcına boynumuzu eğdik; taş vurursa diye belâ taşına başımızı açtık.]

Cân ile saklamak: Gönülden isteyerek muhafaza etmek, korumak.

Nakd-i gamun ki mahzen ana sadr-ı sînedür
Cân ile saklasam n'ola beglik hazînedür (G/56-1, s. 96)

[*Gam parasını ona mahzen olan sinenin baş köşesinde can ile, gönülden isteyerek saklasam bunda şaşacak ne var? Çünkü o beylik hazinedir.*]

Cân siper kılmak: Büyük bir fedâkârlık yapmak, bu yolla kalıcı bir iz bırakmak.

Mihnet okına cân siper kılalum
Biz dahi bir nişâne eyleyelüm (G/100-7, s. 140)

[*Sıkıntı, gam okuna canımızı kalkan yaparak biz de bir iz bırakalım.*]

Can(ını) vermek: Bir şeyi çok arzûlamak ve elde etmek için olağanüstü çaba harcamak. (bk. Aksoy, 2/561, nr. 3514; Parlatır, 2/231, nr. 2402)

La'l-i rûh-efzâsına 'Îsâ nice cân virmesün
Niçe yıllardur kim anun yâdı birle diridür (G/57-4, s. 97)

[*Sevgilinin rûha can veren dudağına Hz. Îsâ nasıl canını vermesin; nice zamandır onun hatırasıyla, onu anarak diri, canlı kalmıştır.*]

Canı acımak: Bir zarara uğramaktan dolayı çok üzülme ve rahatsız olmak. (bk. Aksoy, 2/562, nr. 3521; Parlatır, 2/227, nr. 2353)

Sen gonca-lebden ayru ey serv-i lâle-ruhsâr
Cismi gülün yakılır cânı gülâbun acır (G/51-4, s. 91)

[*Ey lâle yüzlü servi boylu sevgili! Sen gonca dudaklıdan ayrı gülün canı yakılır, gülsuyunun canı acır.*]

Cân(ı) çıkmak: Ölmek, yaptığı zor bir işten dolayı çok yorulmak, bitkin bir hale gelip perişan olmak. (bk. Aksoy, 2/559, nr. 3489; Parlatır, 2/227, nr. 2363)

Cân çıktı âsitânını bekleyü bekleyü
Bu oldu bana fâyidesi intizârımın (G/92-4, s. 132)

[*Ey Sevgili! Kapımı bekleye bekleye canım çıktı; beklememin bana faydası bu oldu.*]

Canı yakılmak: Aşırı derecede üzüntü duymak, acı çekmek.

Sen gonca-lebden ayru ey serv-i lâle-ruhsâr
Cismi gülün yakılır cânı gülâbun acır (G/51-4, s. 91)

[*Ey lâle yüzlü, servi boylu sevgili! Sen gonca dudaklıdan ayrı gülün canı yakılır, gülsuyunun canı acır.*]

Ciğer kanı içirmek: Çok eziyet çektirmek, acı çektirmek.

Hasret-i la'l-i lebünle bezm-i gamda sâkiyâ
Kâse kâse içürür bana ciger kanın kadeh (G/21-4, s. 61)

[*Ey sâki! Kadeh, gam meclisinde lâl renkli dudağımın hasretiyle bana kâse kâse ciğer kanı içirir.*]

Ciğeri kebab olmak: Büyük bir acıya uğramak, bir acıdan içi yanıyor gibi olmak, acı içinde kıvranmak. (bk. Aksoy, 2/567, 569, nr. 3577, 3586; Parlatır, 2/242, nr. 2523)

Nâr-ı fakr ile niçe döne döne
Bezm-i gamda cigeri ola kebâb (K/3-17, s. 22)

[*Gam meclisinde fakirlik ateşi ile döne döne ciğeri nasıl (ne zamana kadar) kebab olsun.*]

Çok başlı olmak: Baş kaldırmak, söz dinlememek, istediği gibi hareket etmek.

Şâne yüz buldı Helâkî gör nice çok başlıdır
Zülf-i dildârı komaz elden gerek başını kes (G/65-5, s. 105)

[*(Ey) Helâkî! Tarak yüz bulduğu için bak nasıl yüz başlı olmuştur; başını kessen bile sevgilinin saçlarını elinden bırakmaz.*]

Dest-gîr olmak (Elinden tutmak): Birine arka çıkmak, himaye etmek, yardımcı olmak. (bk. Parlatır, 2/343, nr. 3631)

Bahtumdan ummazın ki ben ayakda kalmışa
Zülfün 'asâsı nâgeh irüp destgîr ola (G/6-6, s. 46)

[*Ey sevgili! Ben çaresize (ayaklar altında kalmışa, horlanmışa) zülfününün asâsının ansızın yardımcı olacağını bahtımdan beklemiyorum.*]

Dest-gîr ola demidür lutfun
Kaldı ayakda katı hâli harâb (K/3-19, s. 22)

[*Lutfunun elinden tutma zamanıdır; çünkü ayaklar altında kaldı, hâli çok haraptır.*]

Dil almak: bk. Gönül almak.

Dil bağlamak: bk. Gönül bağlamak.

Dil uzatmak: Laf atmak, saygısızca sözlerle birini kötülemek, beddua etmek. (bk. Aksoy, 2/603, nr. 3962; Parlatır, 2/301, 3162)

Dil uzadur kör ide diyü nergisi çemen
Gonca zebân-ı hâl ile 'akdü'l-lisân okur (G/30-6, s. 70)

[Çemen, nergisi "gözü kör ede" diye dil uzatır; gonca hâl dili ile "dilini düğümle" der.]

Dil uzadur çemen sûsen çeker tîg
Varursam gülşene ey serv sensüz (G/61-4, s. 101)

[Ey servi boylu sevgili! Gül bahçesine sensiz varırsam, çemen bana dil uzatır, sûsen kılıç çeker.]

Dil(in)den düşürmemek: Diline dolamak; hep o kişinin ya da şeyin sözünü etmek. (bk. Aksoy, 2/601, nr. 3934; Parlatır, 2/298, nr. 3125)

Vasf it Helâkî zülf ü lebin ol perî-ruhun
Dilden düşürme anları ger telh eger lezîz (G/29-7, s. 69)

[(Ey) Helâkî! Acı da olsa lazzetli de olsa o peri yanaklı (güzel)in saçını ve dudağını, dilinden düşürme.]

Dinden îmandan çıkarmak: İnsanı doğru yolundan saptırmak; aşırı derecede öfkelenmek, çok sinirlendirmek. (bk. Aksoy, 2/604, nr. 3965; Parlatır, 2/301, nr. 3170)

Kişiyi dinden îmandan çıkarur hey müselmanlar
Kul oğlu hânekahlarda fireng oğlu kilisâda (G/126-3, s. 166)

[Ey Müslümanlar! Kul oğlu evde, frenk oğlu kilisede kişiyi dinden imandan çıkarır.]

Döne döne (hâlini) ağlamak: Derdini, sıkıntısını çare olacağını umduğu birine ifade etmek, anlatmak.

Bezmüni bir lahza hâlî görmedi agyârdan
Döne döne hâlini ağılaya câm-ı Cem sana (G/8-4, s. 48)

[Ey sevgili! Cem'in kadehi senin meclisini bir an bile rakipsiz görmedi (ki) döne döne sana hâlini anlatabilsin.]

El ucu ile merhabâ: Uzaktan uzağa selamlaşma, yakından görüşememe, fazla değer vermemek, fazla ilgi göstermemek.

Kol açuban kuca kuca görüşmek olmaz ise
El ucu ile olan merhabâyı hış görelüm (G/105-4, s. 145)

[Eğer o sevgili ile kucaklaşarak yüz yüze görüşmek nasip olmaz ise el ucu ile merhabâyı hoş görelim.]

El götürmek: Dua etmek için el açmak, el kaldırmak, bir işi yapmaya başlamak.

Du'aya çınar el götürmüş yanınca
Turur 'arz-ı hâcata safsaf saf saf (G/82-4, s. 122)

[Çınar, dua etmek için ellerini iki yanına açmış, ihtiyaçlarını arz etmek için safsaf ve sıra sıra durur.]

El karmak: Bir işe karışmak, müdahale etmek, yardımcı olmaya çalışmak.

Kâkülün her dem varup kalb ile bâzâr itnese
İkide bir ana el karmazdı 'ömrüm şâneler (G/37-4, s. 77)

[Ey sevgili! Kâkülün her zaman sahtekâr ile pazarlık etmeseydi, taraklar ikide bir ona müdahale etmezdi (onu düzeltmeye çalışmazdı).]

El sunmak: İzin almadan, teklifsizce el uzatmak, elde etmeye çalışmak. (Aksoy, 2/639, nr. 4344; Parlatır, 2/349, nr. 3709)

Bî-tekellûf el sunar her dem leb-i meygûnuna
Sâkiyâ sâgar götürmezse ayacı kan olur (G/38-2, s. 78)

[Ey sâki! Kadeh sevgilinin şarap renkli dudağına her zaman teklifsiz el uzatır; eğer bundan vazgeçmezse kan dökülür.]

El vermek: Zamanı gelmek, yardımcı olmak, izin vermek. (bk. Aksoy, 2/640, no 4351; Parlatır, 2/350, nr. 3717)

Baht eylemişdi yârî vü devlet müsâ'ade
El virmiş idi yazmağa kâğıd eğer kalem (K/1-6, s. 17)

[Talih yâr olmuş ve devlet izin vermiş, kâğıt ve kalem yardımcı olmuştu.]

El virse tâli' eylese devlet müsâ'ade
Baş koşmak olur idi o zülf-i ser-âmede (G/138-1, s. 178)

[Talih yardımcı olsa, devlet izin verse, başta bulunan saçla beraber olmak, onunla yarışmak mümkün olurdu.]

Rûzgâr el virdi sâkî 'ayş u 'işret zevrakın
Çekdürürsen yiridür deryâ-yı sahbâdan yana (G/4-2, s. 44)

[Ey sâki! Zamanı geldi, yeme içme kayığını şarap denizinden yana çektirsen yeridir, uygun olur.]

Eli altına almak: bk. Taht-ı yedine almak.

Elif çekmek: Yaralamak, rencîde etmek, eziyet etmek.

Ol serv çekdi sinemüze râst bir elif
Yâr itdüğini itmedi hîç bir ahad bana (G/7-4, s. 47)

[Hiç bir kimse sevgilinin bana ettiğini etmedi; çünkü o servi boylu sevgili sinemize düzgün bir elif çekti.]

Elin(i) boş ko(y)mamak: Arzu edilen bir şeyden mahrum bırakılmamak.

Nice sâkînün öpmeyem ayagın
Ki toludan komaz hergiz elin boş (G/70-2, s. 110)

[Hiçbir zaman elimizi kadehsiz, bizi içkisiz bırakmayan sâkînin ayağını nasıl öpmeyim?]

Elinden tutmak: bk. Destgâr olmak

Emsal ve akrân ile bahs eylemek: Emsal ve akrân ile herhangi bir şey için yarışmak, iddialaşmak.

Agzına gonca yüzine gül ne veche öykinür
Eylemek hoşdur kişi emsâl ü akrân ile bahs (G/16-2, s. 56)

[Ey sevgili! Gonca senin ağzına, gül senin yüzüne, emsal ve akrân ile iddialaşmak hoş bir şey olduğu için özenir; oksa ağzına ve yüzüne benzemeleri mümkün değildir.]

Eşiğine yüz vurmak: Birine itaat etmek, onun emri altına girmek, hizmetine girmeye gönüllü olmak. (bk. Aksoy, 2/646, nr. 4413; Parlatır, 2/359, nr. 3812)

Tur imdi var yüzün ur işigine
Anun k'oldur hüsâm-ı millet ü dîn (K/2-12, s. 20)

[Milletin ve dînin kılıcı odur; bu sebeple şimdi dur (karar ver) ve yüzünü onun eşiğine vur.]

Eteğini tutmak: Birinin eteğine yapışmak, onun koruculuğu altına girmek istemek, yardım istemek. (bk. Aksoy, 2/646, nr. 4420; Parlatır, 2/360, nr. 3830)

Ger tutarsan gönül ol zülf-i siyehkâr etegin
Eyle muhkem tut elünden koma zinhâr etegin (G/110-1, s. 150)

[Ey gönül! Eğer bir gün o siyah saçlının (saçın) eteğinden (ucundan) tutarsan, çok sağlam tut ve asla elinden bırakma.]

Eteğini taşla doldurmak: Çok fazla dert ve acı çekmek.

Ol kadar seng-i melâmetle döğünmiş Ferhâd
Toptolu eylemiş ol taş ile taglar etegin (G/110–3, s. 150)

[Ferhâd ayıplama taşıyla o kadar çok döğünmüş ki o taşlar ile dağların eteğini doldurmuş.]

Gönlünü yumuşatmak: Gönül katılığını gidermek, razı etmek.

Kaçan nerm idiser gönlünü âhum
Ki seng-i sahta kâr ider mi pûlâd (G/26–5, s. 66)

[Ey sevgili! Benim âhum senin gönlünü nasıl yumuşatsın? Hiç çelik sert taşta (mermere) işler mi, tesir eder mi?]

Gönül almak (dil almak): Gücenmiş olsun, olmasın bir kimseyi uygun bir davranışla bir armağanla hoşnut etmek, sevindirmek. (bk. Aksoy, 2/673, nr. 4701; Parlatır, 2/399, nr. 4254)

Mikrâz elinde sanki dü-ser ejdehâ dürür
Kimdür cihanda k'anun elinden rehâ durur
Kan dökmede dil almada gey müntehâ durur
Şol âfet-i zamâne ki Berber Alisidür (Mus. /8-IV, s. 28)

[Makas elinde sanki iki başlı ejderhâdır. Cihanda onun elinden kurtulan kimdir? Kan dökmede ve gönül almada hiç sınır yoktur. Zamanın âfeti şu Berber Ali'sidir.]

Gönül bağlamak (dil bağlamak): Yürekten sevmek, tutulmak, bütün sevgisini vermek. (bk. Aksoy, 2/673, nr. 4702; Parlatır, 2/399, nr. 4256)

Ey gözi âhû kemend-i zülfüne dil bağlayan
İstemez tâ haşra dek kurtulmag ol fitrâkden (G/112–3, s. 152)

[Ey ceylan gözlü sevgili! Senin saçının kemendine gönül bağlayan, gönül veren kıyâmet gününe kadar o başdan kurtulmak istemez.]

Görececek gözü olmamak: Dikkati belirli bir noktaya bağlamak ve onun dışındaki şeyleri görmemek.

İştirâk üzre cemâlüne nazar kılduğün
Birbirin merdümek-i dîde görececek gözi yok (G/83–3, s. 123)

[Beraberce yüzünün güzelliğine baktıkları için birbirlerinin göz bebeklerini görececek gözü yok.]

Göynüklerini yanmak: Derdini anlatmak, içini dökmek.

Nâr-ı mihnetle sana yanmaga göynüklerümi
Tutuşup 'ûd gibi sûz ile feryad itdüm (G/106-4, s. 146)

[Ey sevgili! Mihnet ateşiyile nasıl yandığımı sana anlatmak için öd ağacı gibi yanarak feryat ettim.]

Gözlerinin kabağı ile ile şarap dökmek: bk. Şarap dökmek (gözlerinin kabağı ile).

Göz yaş ile yuyulmak: Ağlayarak, bir sıkıntıdan kurtulmak.

Göz yaşile yuyulmadı levh-i zamîrden
Nakş-ı hat-ı 'izârî Helâkî nigârûmun (G/92-5, s. 132)

[Ey Helâkî! Sevgilimin yanağındaki ayva tüylerinin nakışı, gönül levhâsından göz-yaşı ile yıkandığı hâlde bile silinmedi, temizlenmedi.]

Gözden çıkmak: Gözlerini kaybetmek. Birinin nazarında değerini, itibarını kaybetmek.

Ol boyı serv için ağlamakla gözden çıkmasan
Ey Helâkî gülmez idi cümle-i 'âlem sana (G/8-5, s. 48)

[Ey Helâkî! O servi boylu sevgili için ağlamakla gözlerini kaybetmesen, itibardan düşmesen, cümle âlem sana böyle gülmezdi.]

Gözden düşmek: Sahip olduğu sevgi, itibar ve güveni yitirmek. (Aksoy, 2/679, nr. 4761; Parlatır, (2/406, nr. 4328)

Ey hâce kapunda dürr-i eşküm
Gözden düşeli yetim olupdur (G/32-3, s. 72)

[Ey Hâce! Gözyaşı incim kapıda gözden düşeli, itibarını kaybedeli yetim kalmıştır.]

Gözü dikilmek (yüzüne): Hayret içinde bakıp kalmak.

Dikilür yüzüne gözüm göricek kâmetüni
Şuna benzer ki kıyâmetde göre didârı (G/154-2, s. 194)

[Boyunu görünce gözüm yüzüne dikilir (takılır); bu, kıyâmet gününde ilâhî sevgili (Allah)nin yüzünü görmeye benzer.]

Gül(üp) açılmak: Neşelenmek, neşe ile konuşmak.

Yeter hâr-ı gam ile ey Helâkî seng-dil olduk
Gelüp ol gonca-leb gülse açılsa gamgüsar olsa (G/121-5, s. 161)

[Ey Helâkî! Gam dikenini ile taş gönüllü olduğumuz yeter; o gonca dudaklı sevgili gelip, gülüp açılrsa da efkâr dağıtsak.]

Günâha salmak: Günaha, dinen yasaklanmış şeylere, teşvik etmek; günah işlemeye, yapılmaması gerekeni yapmaya mecbur bırakmak. (bk. Aksoy, 2/695, nr. 4929; (Parlatır, 2/428, nr. 4588)

Dil ki zülf-i siyâha saldı beni
Çak boyumca günâha saldı beni (G/150-1, s. 190)

[Gönül beni siyah saçlara bağladı; böylece beni boyum kadar günaha soktu.]

Habâba sığmamak: Miktar bakımından çok olmak, imkansız olmak, gizlenemeyecek durumda olmak.

Yaşı gözümün hicâba sığmaz
Suyı denizün habâba sığmaz (G/62-1, s. 102)

[Denizin suyunun hava kabarcığına sığmadığı gibi benim gözümün yaşı da perdeye sığmaz, gizlenemez.]

Hadden aşırmaq: Sınırı aşırmaq, uygun olan durumu abartmaq, sınırları zorlamak. (bk. Parlatır, 2/436, nr. 4663)

Hattun gamıyle 'âşıkâ zülfün belâ yeter
Hadden aşırma cevruñi ey pür-belâ yeter (G/41-1, s. 81)

[Ey baştan ayağa belâ olan sevgili! Belâ olarak ayva tüylerinin gamıyla saçların âşıkâ yeter, eziyetinin sınırını aşırma.]

Halk-ı cihânı kul etmek: bk. Kul etmek (cihan halkını).

Harf atmaq: Aşağılamak, küçümsemek için söz söylemek. (bk. Aksoy, 2/709, nr. 5073; Parlatır, 2/447, nr. 4786)

Ol dem ki vasf-ı la'l-i lebin yazmağ istesem
Yâkûta ta'ne eyleyüben harf atar kalem (K/1-12, s. 18)

[Ey sevgili! Ne zaman lâl renkli dudaklarının özelliklerini yazmak istesem, kalem yakutu kınararak laf atar.]

Hem-nefes olmak: Yakın arkadaş ve dost olmak, birisiyle aynı şeyi paylaşmaq, aynı şekilde düşünüp hareket etmek.

Olma dirdüm nâle-i 'uşşâka her dem hem-nefes
Âh u zârün dinmesün ey dil ki tutmadun nefes (G/65-1, s. 105)

[Ey gönül! Âhın ve inleyişin dinmesin; çünkü sana: "Âşıkların inlemeleriyle arkadaş olma." dedim, sözümü tutmadın.]

Hicâba sığmamak: Utanılacak bir durum olmamak, yapılan bir işin utanmasıyla bir ilgisi olmamak.

Yaşı gözümün hicâba sığmaz
Suyı denizün habâba sığmaz (G/62-1, s. 102)

[Denizin suyunun hava kabarcığına sığmadığı gibi benim gözümün yaşı da perdeye sığmaz, gizlenemez.]

Hisâba gelmemek; hisâba sığmamak: Tahmin edilenden daha çok; sayılamayacak kadar çok. (bk. Aksoy, 2/720, nr. 5189; Parlatır, 2/463, 4980)

Nakd-i gamun hisâba gelür mi didüm didi
Veylün li-men yuhâsibü mâlen ve ‘adede (G/138-2, s. 178)

[Sevgiliye: “Gamının nakdi, parası hesaba gelir mi?” dedim, “Malını sayıp dökenin hâline vay!” dedi.]

Ey dil gam-ı bî-şümâr-ı yârı
Sağışlama kim hisâba sığmaz (G/62-2, s. 102)

[Ey gönül! Sevgilinin sayılamayacak çok olan gamını hesap etme; çünkü hesaba gelmez.]

Hırkaya baş çekmek: Dünya ilişkisini, nimetlerini terk etmek, inzivâya çekilmek. (bk. Aksoy, 2/723, nr. 5212; Parlatır, 2/466, nr. 5018)

Terk-i tecrîd oluban kat’-ı ‘alâyık kıluban
Baş çeküp hırkaya bir gûşede ‘uzlet yegdür (G/33-3, s. 73)

Hırka-i köhne giymek: Fakir bir hayata razı olmak, dünya nimetlerini terk etmek.

Hırka-i köhne geyüp pâre-i nân eyle gıdâ
Ne vezîre tapu kıl ne o şehensâha yüz ur (G/45-3, s. 85)

[Eski hırka giyip, ekmek parçasını gıda eyle; ne o vezîre bağlan, ne de o şahlar şâhına yüz vur.]

Huccet ile kapısına yazılmak: Belge ile birine hâlini sunmak.

Şâhâ bu huccet ile yazıldı kapuna ‘arz
Tâ ide ben fakîrün hâlini tapuna ‘arz (G/73-1, s. 113)

[Ey şâh! Ben fakîrin hâlini sana sunmak için bu belge ile kapına yazıldı (hâlim belge ile sana ulaştırıldı).]

İki gözün biri olmak: Çok kıymetli olmak.

Şol tabîb-i dil k'anun nâm-ı şerîfi Pîrîdür
Hasta cânım sıhhati iki gözümün biridir (G/57-1, s. 97)

[Şerefli adı Pîrî olan şu gönül tabibi hasta canımın sıhhati ve iki gözümün biridir.]

İki yaka ıssı olmamak: Maddi bakımdan kötü ve zor duruma düşmek ve asla kurtulamamak. (Aksoy, 2/739, nr. 5375; Parlatır, 2/493, nr. 5317)

Göreyin iki yaka ıssı olma
Beni sen kodun ey gül pîrehensüz (G/61-2, s. 101)

[Ey gül! Beni sen gömleksiz bıraktın, dilerim iki yakan bir araya gelmesin.]

Înâyet gözü ile nazar buyurmak: İlgi göstermek, yardımcı olmak.

Ayakda kalmasun dür-i eşküm yetîmine
Ayn-ı inâyet ile buyur vaktehâ nazar (K/6-2, s. 25)

[İnciye benzeyen yetim gözyaşlarım ayaklar altında kalmasın; lutuf gözü ile ona hemen nazar buyur.]

İnce hayâle çekmek: Çok güzel, nâzik ve orijinal ifadelerle dile getirmek.

Yârun dehânı vasfını yâd it miyân ile
Sözde Helâkî dikkat it ince hayâle çek (G/87-5, s. 127)

[Ey Helâkî! Sevdiğinin beli ile dudağının vasıflarını an, dikkat et de sözü ince hayâle çek.]

İşini altın etmek: Gayret göstererek, başaramayacak gibi olan bir işi başarıya ulaştırmak.

Yüz süren âsitânuna altın ider işin
Nakd-i kulûba taş işigündür senün mihâk (K/5-3, s. 24)

[Senin taş eşğin gönül nakdinin mihek taşdır; senin eşğine yüzünü süren işini altın eder.]

Kalp ile bâzâr etmek: Gönülden, arzu ederek pazarlık etmek, alışveriş yapmak, ilgi kurmak, anlaşmak.

Kâkülün her dem varup kalb ile bâzâr itmese
İkide bir ana el karmazdı 'ömrüm şâneler (G/37-4, s. 77)

[Ey sevgili! Kâkülün her zaman sahtekâr ile gönülden pazarlık etmeseydi, taraklar ikide bir ona müdahale etmezdi (onu düzeltmeye çalışmazdı).]

Kabâ-yı atlasa bakmamak: Dünya nimetlerine önem vermemek.

Kabâ-yı atlasa bakmayalum kalender-vâr
Mücerredâne Helâkî 'abâyı hoş görelüm (G/105-5, s. 145)

[*Ey Helâkî! Kalender gibi, dünya nimetlerine itibar etmeyelim, bir şeye karışmadan abâyı (fakirliği) hoş görelim (kabullenelim).*]

Kadrini bilmek: Değer vermek, değerine göre davranmak, değerini iyi anlamak, yararlanmak. (bk. Parlatır, 2/523, nr. 5645)

Nakd-i 'ömrün Helâkî kadrini bil
Sa'y it anı geçür safâ ile (G/122-5, s. 162)

[*Ey Helâkî! Ömür nakdinin (parasının) kıymetini bil, çalış ve ömrünü safâ ile mutlulukla geçir.*]

Kalbi nakdini altın gibi hâlis eylemek: Değersiz bir şeyi değerli hâle getirmek.

Zer gibi hâlis eylemeğe nakd-i kalbini
İksîr-i himmetün yeter ey kimyâ-nazar (K/6-9, s. 25)

[*Ey kimya bakışlı! Kalp nakdini (parasını), altın gibi saf eylemek için senin himmet iksîrin yeter.*]

Kâmet çekmek: Boy göstermek, salınarak yürümek.

Çeküp kâmet nihâl-i nâz olmuş
Seçilmiş serv-veş mümtâz olmuş
İnen çâpük inen şehbâz olmuş
Şu ber-hordâr olası Lutfî Bali (Mus. /14-II, s. 37)

[*Şu mutlu olası Lutfî Bali, ortaya çıkıp salınarak yürüyüşüyle naz servisi olmuş; servi gibi farkedilerek seçkin olmuş; çok çabuk ve şahbâz olmuş.*]

Kan etmek (eylemek): Kan dökmek, kan akıtmak.

Dem-be-dem kan itdüğine gözleri insâf idüp
Mâtem-i 'uşşâk için şimdi karalar bağlamuş (G/69-4, s. 109)

[*Sevgilinin gözleri, devamlı kan dökmekten pişmân olup insâfa gelmiş ve âşıkların matemi için şimdi karalar bağlamış.*]

Kan tutupdur gözlerin kan itdügüçün bî-günâh
Gerçi bîmar anlayup anı bu kâfer bağlamış (G/69-2, s. 109)

[Gerçi bu o kâfir sarhoş zannedip onu bağlamış (ama), gözlerin günahsız (birinin) kanını döktüğü için kan tutmuş.]

Dil-i bî-çare şifâ umma Helakî ne belâ
Ol tabîb-i dile kan eyleme kânûn olıcak (G/84-5, s. 124)

[Ey Helâki! O gönül tabibine kan dökmek kânûn olmuş, ne belâ; bu sebeple çaresiz gönül için ondan bir şifâ bekleme.]

Sen bu hûnî çeşm ile kan eylemezsen uşda ben
'Âşıkı hûn içre galtân eylemezsen uşda ben (G/114-1, s. 154)

[Ey sevgili! Sen bu kan dökmeye meyilli göz ile kan dökmeyen ve âşığı kan içinde (bir inci gibi) yuvarlamazsan işte beni o zaman gör.]

Kan olmak: Bir anlaşmazlıktan dolayı kan dökülmek, cinayet işlemek.
(bk. Aksoy, 2/764, no 5647; Parlatır, 2/539, nr. 5824)

Bî-tekellûf el sunar her dem leb-i meygûnuna
Sâkıyâ sâgar götürmezse ayağı kan olur (G/38-2, s. 78)

[Ey sâki! Kadeh sevgilinin şarap renkli dudağına her zaman teklifsiz el uzatır; eğer bundan vazgeçmezse kan dökülür.]

Kan tutmak: Adam öldüren kimse, şok geçirmek; kan görünce bayılmak; ansızın ölmek. (bk. Aksoy, 2/765, nr. 5653; Parlatır, 2/539, nr. 5829)

Kan tutupdur gözlerin kan itdügüçün bî-günâh
Gerçi bîmar anlayup anı bu kâfer bağlamış (G/69-2, s. 109)

[Gerçi bu o kâfir sarhoş zannedip onu bağlamış; (ama) gözlerin günahsız (birinin) kanını döktüğü için kan tutmuş.]

Kan yutmak: Bir sebeple çok acı ve eziyet çekmek, derdini ve üzüntüsünü içine atıp gizlemek.

Nice kan yutmayam öpdükce lebün her bir rakîb
Sâkıyâ câm-ı şarâb-ı vaslı gör kimler çeker (G/50-4, s. 90)

[Ey sâki! Rakipler sevgilinin dudağını öptükçe ben nasıl kan yutmayım? Kavuşma şarabının kadehini kimlerin çektiğini gör.]

La'l-i nâbı hasretiyle mey diyü kanlar yudup
Ey Helâki ol gözi mestânı andum akladum (G/99-5, s. 139)

[Ey Helâki! Sevgilinin lâl renkli dudaklarının hasretiyle kanlar yutup, o sarhoş gözlü sevgiliyi andım ağladım.]

Yine dâg-ı derûn ile çıkup hâk-i mezelletden

Ne kanlar yutdığın 'arz itse her bir lâle zâr olsa (G/121-2, s. 161)

[Yine gönül yarası ile bayağılık toprağından çıkıp, ne kanlar yuttuğunu söylese her bir lâle inler.]

Kanlar ağlamak: Bir zulümden, bir afetten, bir sıkıntıdan, büyük üzüntü duyup çok yakınmak; derin acı ve üzüntü duymak, içi yanmak. (bk. Aksoy, 2/761, nr. 5615; Parlatır, 2/535)

Kanlar aglasun benümçün kara geysün hâmeler

Başına toprak saçup dürsün yüzini nâmeler (G/55-1, s. 95)

[Kalemler benim için karalar giysin ve kanlı gözyaşları döksün; mektuplar başına toprak saçıp yüzünü dürsün.]

Kanlı: Kan dökücü, katil.

Sakin ey dîde yaşumdan ki yavuz sudur bu

Niçe merdümleri gark eyledi kanludur bu (G/120-1, s. 160)

[Ey göz! Gözyaşından sakın (çünkü o) nice gözbebeğini (merd olanları) kana baktırmış, kanlı (kâtil olan) şiddetli bir sudur.]

Kanlı başlar çıkarmak: Bir derdinden dolayı çok acı çekmek.

Dâg-ı hasret olmasa bagrumda ey gül lâle-veş

Kanlı başlar mı çıkardı sine-i sad-çâkden (G/112-2, s. 152)

[Ey gül! Hasretin bağrumda lâle gibi yarası olmasa, yüz parça olmuş sineden kanlı başlar çıkar mıydı?]

Kara bağruna sarmak: Birini sevgi ile kucaklamak, bağrına basmak, alıp sevgi ve şefkatle korumak. (bk. Aksoy, 2/503, nr. 2902; Parlatır, 2/140, nr. 1409)

Şol ak libâs ile yârı Helâki bir dahi

Bu kara bagruma sarmaga tutaram ümmîd (G/23-5, s. 63)

[Ey Helâki! Sevdiğiyi şu ak elbise ile bu kara bağrımına sarma konusunda ümidim var.]

Kara bahtın yüzünü ağartmak: bk. Yüzünü ağartmak.

Kara çullarda komak: Öldürmek.

Kara bahtum beni zülfünden ayru

Kara çullarda kor âhir kefensüz (G/61-3, s. 101)

[Ey sevgili! Kara bahtım sonunda beni senin saçından ayru, kefensiz kara çullarda kor.]

Kara(lar) bağlamak (giymek): Bir felâket dolayısıyla siyah örtü bağlamak, siyah elbise giymek; yas tutmak. (bk. Aksoy, 2/768, nr. 5688; Parlatur, 2/545, nr. 4903)

Dem-be-dem kan itdügine gözleri insâf idüp
Mâtem-i 'uşşâk için şimdi karalar bağlamış (G/69-4, s. 109)

[Sevgilinin gözleri devamlı kan dökmekten pişmân olup insâfa gelmiş ve âşıkların matemi için şimdi karalar bağlamış.]

Kanlar aglasun benümçün kara geysün hâmeler
Başına toprak saçup dürsün yüzini nâmeler (G/55-1, s. 95)

[Kalemler benim için karalar giysin ve kanlı gözyaşları döksün; mektuplar başına toprak saçıp yüzünü dürsün.]

Bilüp ayrılacağın Ka'be senden
Bu yas için karalar geydi kat kat (G/13-5, s. 53)

[Ey sevgili! Kâbe senden ayrılacağımı anlayıp, yas tutmak için kat kat karalar giydi.]

Kara yüzlü: Utanılacak bir durumda olan. (bk. Aksoy, 2/959. nr. 7763; Parlatur, 2/942. nr. 10131)

Sefid câmeyi ko sâyesine var hasedüm
Ki buldı ol kara yüzlü yanında baht-ı sefid (G/23-4, s. 63)

[Ey sevgili! Beyaz elbiseyi bırak, gölgesine kiskançlığım var; çünkü o kara yüzlü (rakip) yanında beyaz baht buldu.]

Karalar giymek: bk. Karalar bağlamak (giymek).

Kazâya uğramak: Umulmadık olumsuz bir durumla karşılaşmak.

Olaldan sûhte ol şem'-i hüsne
Kazâya ugradı monlâ müderris (G/66-2, s. 106)

[O güzellik mumuna yanalıdan beri molla (ve) müderris kazaya ugradı.]

Kıl ile bağlanmak: Birine çok bağlanmak, delicesine sevmek.

Çünkü Mecnûn olmuşam Leylî saçun sevdâsına
Bir kılından beni bağlar kâkül-i müşkîn-i döst (G/14-3, s. 54)

[Sevgilinin misk kokulu kâkülü bir kılı ile beni kendisine bağladı; çünkü Leylî (gece gibi siyah) saçın sevdasıyla Mecnûn (deli) olmuşum.]

Kıl yarmak: Çok titiz davranmak, bir şeyi en ince ayrıntısına kadar incelemek, müşkülpesend davranmak, hiç bir şeyi beğenmemek. (bk. Aksoy, 2/782, nr. 5847; Parlatır, 2/571, nr. 6198)

Dil kasd iderdi vasfını şerh ide mû-be-mû
Her sözde lîk dikkat idüp kıl yarar kalem (K/1-14, s. 18, s. 571)

[Gönül, senin vasıflarını en ince teferruatına kadar şerh etmeyi isterdi ama kalem her sözde dikkat edip kılı kırk yarar.]

Kılıc kılıca kan yağı olmak: Birisiyle ölümüne, kan dökecek, onu öldürecek derecede düşman olmak.

Bahs-i kaddünle kılıc kılıca kan yağı iken
Sûsenün servi elinden alup âzâd itdüm (G/106-2, s. 146)

[Ey sevgili! Senin boyunla yarıştığı için servi ile ölümüne kanlı düşman iken serviye sûsenin elinden alıp âzâd ettim.]

Kıpkızıl dîvâne: Aşırı derecede deli, çılgın.

Şevk-ı la'lünle delürmiş kıbkızıl dîvânedür
Sâkıyâ mestâne la'lün öpmesün sakın şarab (G/10-4, s. 50)

[Ey sâkî! Şarap dudağının arzusuyla delirmiş kıpkızıl divanedir; sakın o sarhoş dudağını öpmesin.]

Kıyâma gelmek: Ayağa kalkmak, boy göstermek, görünmek.

Kaddün kıyâma gelse düşer sücûda 'uşşak
Zîrâ ki kâmet olsa elbet namâz olur farz (G/73-2, s. 113)

[Ey sevgili! Sen ayağa kalksan âşıklar secdeye düşer; çünkü kâmet olunca namaz farz olur.]

Kol açuban kuca kuca görüşmek: Özlemler ve sevgi ile kucaklaşarak görüşmek. (Parlatır, 2/585, nr. 6352)

Kol açuban kuca kuca görüşmek olmaz ise
El ucu ile olan merhabâyı hûş görelüm (G/105-4, s. 145)

[Eğer o sevgili ile kucaklaşarak yüz yüze görüşmek nasip olmaz ise el ucu ile merhabâyı hoş görelim.]

Kul etmek (cihan halkını): İnsanları kendine mecbur bırakıp tâbî kılmak, onlardan yararlanmak.

Mekr ü füsûn u sihr ile bir hûb-ı ser-tıraş
Halk-ı cihâm kul idüp egdürdi yine baş (G/68-1, s. 108)

[Bir berber güzeli hile, büyü ve sihirle cihan halkını, herkesi kendine kul edip, baş eğdirdi.]

Kul olmak: Bir kimseye karşı büyük bir saygı ve bağlılıkla fedakârlık yapmaya hazır olmak. (bk. Aksoy, 2/795, nr. 6003; Parlatır, 2/597, nr. 6482)

Yûsuf-ı gül-çihre çok ammâ ki ben kul olduğum
Mısr-ı hüsn içre 'azîz ü kâmrânumdur benim (G/104-2, s. 144)

[Yûsuf gibi gül yüzlü güzeller çoktur, ama güzellik ülkesinin içinde benim kul olduğum güzel saygın ve mutlu biridir.]

Küp küp şarâba düşmek: Çok şarap içmek, aşırı sarhoş olmak.

Şevk-ı lebünle sâkî olup harâb u sermest
Küp küp düşer şarâba hum-hâne içre her mest (G/11-1, s. 51)

[Ey sâkî! Meyhane içindeki her sarhoş, dudağının arzûsuyla o kadar çok içerler ki küp küp düşer; harap, perişan olurlar.]

Libâs-ı 'âriyetden don salmak: Ne yapacağını şaşırarak, acemice birbirine ters davranışlarda bulunmak.

Ey libâs-ı 'âriyetden ton salan çıblak dede
Vey külâh-ı 'âriyet terkin uran torlak dede (G/131-1, s. 171)

[Ey, ödünc elbiseden don giyen çıplak dede; ey ödünc külâhu terk eden acemi, toy dede.]

Lâle gibi kızarmak: Olgunlaşmak, pişmek.

Kızarsun lâle-veş benzüm dir isen
Be sôfi gül gibi sâfi şarab iç (G/18-2, s. 58)

[Ey sôfi! Yüzüm lâle gibi kızarsın dersen gül gibi saf şarap iç.]

Mat etmek: Birini satranç oyununda karşısındakini kıpırdayamaz duruma getirmek, yenmek; tartışmada ve deyişte karşısındakini yanıt veremez duruma getirmek. (bk. Aksoy, 2/811, 6162; Parlatır, 2/633, nr. 6857)

Çık açmazdan ruhun 'arz eyle şâhum
Bizi mât itmesün ol beydak-ı hâl (G/93-2, s. 133)

[Ey şâhum, açmazdan çık, yüzünü göster / kaleyi ver ki o piyade olan ben bizi mat etmesin, bizi esir etmesin.]

Melâmet taşı ile döğünmek: Çok üzölmek, üzüntü ve çaresizlik içinde dövünmek.

Ol kadar seng-i melâmetle döğünmiş Ferhâd
Toptolu eylemiş ol taş ile taglar etegin (G/110-3, s. 150)

[*Ferhâd, ayıplama taşıyla o kadar çok döğünmüş ki o taşlar ile dağların eteğini doldurmuş.*]

Nabza el vurmak: Nabzını saymak için bileğini tutmak; ortamı kontrol etmek. (bk. Parlatır, 2/653)

El urup nabza tabîb-i seherî
Virdi ben hastaya bu resme cevâb (K/3-4, s. 21)

[*Seher vaktinin tabibi nabzımı tutup ben hastaya bu şekilde cevap verdi.*]

Nefes tutmak: Sözüünü dinlememek, yapılmaması gereken bir şeyi yapmak.

Olma dirdüm nâle-i ‘uşşâka her dem hem-nefes
Âh u zârün dinmesün ey dil ki tutmadun nefes (G/65-1, s. 105)

[*Ey gönül! Âhın ve inleyişin dinmesin; çünkü sana: "Âşıkların inlemeleriyle arkadaş olma dedim, sözümü tutmadın.*]

Ölçüp dökmek: Bir konuyu inceden inceye, en küçük ayrıntısına kadar inceleyip karar vermek. (bk. Aksoy, 2/838, nr. 6431; Parlatır, 2/ 690, nr. 7437)

Hırmen-i ömrünü ölçüp döküp
Cev-be-cev hâsılın eylerdi hisâb (K/3-2, s. 21)

[*Ömür harmanını iyice inceleyip, arpa arpa hesap eylerdi.*]

Ömür nakdi: bk. Nakd-i ömr

Par par yanmak: Çok şiddetli acı çekmek.

Bezm-i safâda dün gece tâb-ı şarâbdan
Par par yanardı gün gibi ol şem'-i cân-güdâz (G/63-3, s. 103)

[*O can eriten mum (sevgili), dün gece eğlence meclisinde şarabın harâretinden güneş gibi par par yanardı.*]

Parmak ile bütün âlemi hesap etmek: Her konu hakkında bilgi sahibi olmak ve en ince ayrıntısına kadar inceleyerek hareket etmek. (bk. Aksoy, 2/850, nr. 6562; Parlatır, 2/710, nr. 7655)

Bir barmağ ile âlemi cümle hisâb ider
Taht-ı yedine alsa cihânı ne var kalem (K/1-4, s. 17)

[Kalem, bütün cihanı emri altına alsa bunda şaşılacak ne var? Çünkü o, bir parmak ile bütün âlemi hesap eder.]

Parmağına dolamak: (Birini) çekiştirmek, elde etmek istediğini elde etmek için çabalamak. (bk. Aksoy, 2/849, nr. 6555; Parlatır, 2/709, nr. 7643)

Bilmezem şâne ne virmişdür alıma zülfüne
K'ikide bir barmagina tolayup iler çeker (G/50-6, s. 90)

[Ey sevgili! Tarağın saçına ne verip de alamadığımı bilmiyorum; ikide bir saçını parmağına dolayıp çekiştirir.]

Pazar etmek: Biriyle bir konuda anlaşmak için görüşmek. (Parlatır, 2/715, nr. 7703)

Kâkülün her dem varup kalb ile bâzâr itmese
İkide bir ana el karmazdı 'ömrüm şaneler (G/37-4, s. 77)

[Ey sevgili! Kâkülün her zaman sahtekâr ile pazarlık etmeseydi, taraklar ikide bir ona müdahale etmezdi (onu düzeltmeye çalışmazdı).]

Ser çekmek: bk. Baş çekmek (ateş gibi), ser çekmek; serkeşlik etmek.

Serkeşlik etmek: bk. Baş çekmek (ateş gibi); ser çekmek; serkeşlik etmek.

Sihhat yüzünü görmek: Sağlığına kavuşmak.

Sihhat yüzini ben de görürdüm zamân ile
Bîmâr-ı 'ışka fâyidemend olsa ger 'ilâc (G/19-4, s. 59)

[Eğer ilaç aşk hastasına fayda etseydi zamanla ben de sağlığıma kavuşurdum.]

Sineye dağ vurmak: Derdini içine atmak, çok üzülme, aşırı acı çekmek.

Gamunla lâle gibi sineye urup sad dâğ
Sifâl-i sinede dikdüm yeni karanfüller (G/52-2, s. 92)

[Ey sevgili! Senin gamunla sineye lâle gibi yüz dağ vurup, sine saksısına yeni karanfüller diktim.]

Siper gibi göğüs açmak: Bütün güçlülere dayanmak, güçlükleri yenmek için kendini feda edecek fedakarlığı ve çabayı göstermek. (Aksoy, 2/670, nr. 4663; Parlatır, 2/395, 4202)

Atılsa kavs-i kaderden hezâr sehm-i kazâ
Siper gibi göğüs açup rızâyı hûş görelüm (G/105-2, s. 145)

[Kader yayından binlerce kaza oku atılsa kalkan gibi göğüs gerip rızâ göstermeyi hoş görelim.]

Soğuk yüz göstermek: Birine soğuk davranmak, gerektiği gibi ilgilenmemek.

Sovuk yüz gösterür ‘uşşâka tîgün
Yalın yüzlü durur ammâ katı serd (G/24-3, s. 64)

[Ey sevgili! Kılıcın parlak yüzlüdür ama katı ve serttir; âşıklara soğuk yüzünü gösterir.]

Su gibi revân okumak: En iyi bildiği konuda yazılmış bir yazıyı hiç takılmadan okumak ya da o konuda akıcı bir şekilde hiç takılmadan yanlışsız konuşmak. (bk. Aksoy, 2/884, nr. 6947; Parlatır. 2/787, nr. 8486)

Harf-i vefâda bildüğünü cümle unıdur
Hatt-ı cefâyı su gibi ammâ revân okur (G/30-3, s. 70)

[Vefâ kelimelerine geldiği zaman bütün bildiklerini unuttur ama cefâ yazısına gelince su gibi akıcı okur.]

Su se(r)pmek (serpilmek): Acısı, sıkıntısı azalmak, sakinleştirmek, sakinleşmek. (bk. Parlatır. 2/788, nr. 8499)

Göerüp geçdi benefşe reşk-i hatt-ı yâr ile
Yüzine ey ebr-i rahmet su sepersen çağıdur (G/36-2, s. 76)

[Menekşe, sevgilinin ayva tüylerinin kıskançlığı ile mosmor oldu. Ey rahmet bulutu! Yüzüne su sepersen şimdi tam zamanıdır.]

İşidüp bu dem-i vahy-âsârı
Âteş-i derde sepildi bir az âb (K/3-12, s. 22)

[Bu vahy özelliği gösteren nefesi iştirip, dert ateşine biraz su sepildi, dert ateşi biraz hafifledi.]

Taht-ı yedine almak: Hükmü altına almak, ondan yararlanacak duruma getirmek.

Bir barmağ ile âlemi cümle hisâb ider
Taht-ı yedine alsa cihânı ne var kalem (K/1-4, s. 17)

[Bir parmağı ile bütün âlemi hesap eder; cihânı elinin altına alsa, cihana hükmetse bunda şaşılacak ne var?]

Tâkatini tâk etmek: Dayanacak güç bırakmamak, hareket edemez hâle getirmek. (bk. Parlatır, 2/813, 8750)

Kadd-i dil-cûyun belâsı ham kılupdur kâmetüm
Tâk-ı ebrûnun hayâli tâk idüpdür tâkatüm (G/103-4, s. 143)

[Gönül çeken boyunun belâsı belimi bükmektedir; kaşının kemerinin hayâli ise dayanma gücümü yok etmektedir.]

Tapu kılmak: Bağlanmak, emri altına girmek, kapılanmak.

Hırka-i köhne geyüp pâre-i nân eyle gıdâ
Ne vezîre tapu kıl ne o şehensâha yüz ur (G/45-3, s. 85)

[Eski hırka giyip, ekmeğin parçasını gıda eyle; ne vezîrin emrine gir, ne sultanlar sultanına sığın.]

Teklif-i 'akl etmek: Akıl vermek, bir konuda yol göstermek.

Helâkiye teklif-i 'akl itme vâ'iz
Bilürsin ki mecnûn degüldür mükellef (G/82-5, s. 122)

[Ey vâiz! Helâki'ye akıl verme, bilirsin ki deli (âşık) olan yaptıklarından sorumlu değildir.]

Ten-i hâkîyi kara yir itmek: Canını feda edecek hâle gelmek, yolunda ölmek.

Yüz sürüp dâmenüne öpmege gerd-i rehüni
Yollar üzre ten-i hâkîyi kara yir itdüm (G/102-4, s. 142)

[Ey sevgili! Eteğine yüz sürüp, yolunun tozunu öpmek için bu topraktan yapılmış bedenimi yollarının üzerine kara (toprak) ettim.]

Tıraşa başlamak: Yapılan bir hatayı düzeltmek için çalışmak. (bk. Aksoy, 2/908, nr. 7207)

Derc idüp la'lün ki yazdı dürc-i yâkût üzre hat
Başladı yine tıraşa bildi itdüğün galat (G/74-1, s. 114)

[Dudağın yakut hokka üzerine yazı yazdı; hata yaptığımı anlayınca tıraşa (kazımaya) başladı.]

Tuz ekmeğin hakkı: İyiliğini gördüğü birinin yaptığı iyiliği inkâr etmek, unutmamak. (bk. Aksoy, 2/913, nr. 7259; Parlatır, 2/849, nr. 9131)

Bu işigün çü ni'met-i perverdesidür ol
Kor mı yabanda anı hak-ı nân yâ nemek (K/5-7, s. 24)

[O, bu eşğin (kapının) nîmetini (ekmeğini) yiyendir; ekme ve tuz hakkı onu dışarıda bırakır mı? (yapılan iyiliği unutturur mu?)]

Ûd gibi tutuşmak: Çok üzölmek, çok acı çekmek.

Nâr-ı mihnetle sana yanmaga göynüklerümü
Tutuşup 'ûd gibi sûz ile feryad itdüm (G/106-4, s. 146)

[Ey sevgili! Mihnet ateşiyile nasıl yandığımı sana anlatmak için, öd ağacı gibi yanarak feryat ettim.]

Yalın yüzlü: Parlak yüzlü, güzel, gösterişli, câzibeli.

Bir âhen-dil yalın yüzli güzeldür
Helâki hançer-i cânâne âfet (G/15-5, s. 55)

[Ey Helâki! Sevgilinin hançeri demir gibi katı gönüllü ve parlak yüzlü bir âfettir.]

Sovuk yüz gösterür 'uşşâka tîgün
Yalın yüzlü durur ammâ katı serd (G/24-3, s. 64)

[Ey sevgili! Kılıcın parlak yüzlüdür ama katı ve serttir; âşıklara soğuk yüzünü gösterir.]

Yele vermek: Rüzgârda savurmak, boşa harcamak, hebâ etmek. (bk. Aksoy, 2/940, nr. 7548; Parlatır, s. 908 nr. 9739)

Yile virmekden Helâki cev-be-cev dil hirmenin
Hâl-i gendümgünunun tahsîlidir hâsıl fakat (G/74-6, s. 114)

[Ey Helâki! Gönül harmanını arpa tanesi gibi savurmaktan maksat, buğday renkli beni elde etmektir.]

Yerden göğre farkı olmak: Çok fazla, kıyaslanamayacak kadar çok farkı olmak. (bk. Aksoy, 2/942, nr. 7565; Parlatır, 2/913, nr. 9790)

Nice gün yüzün aya teşbîh idem
Ki yirden göğre farkı var ay ile (G/135-2, s. 175)

[Ey sevgili! Güneşre benzeyen yüzünü nasıl aya benzeteyim? İki arasında çok büyük, yerden göğre fark var.]

Yoluna baş koymak: Bir amaca, bir gayeye yönelmek; bütün varlığıyla kendini vermek. (bk. Parlatır, 2/925, nr. 9933)

Baş koyup râhına arz eyle niyâz
Yüz sürüp hâkine keşf eyle hicâb (K/3-10, s. 21)

[Yoluna baş koyup yalvar, toprağına yüz sürüp perdeyi (bilinmezi) keşf et.]

Yukarı durmak: Kendine gelmek, bir olay karşısında gaflete düşmemek, karşı durmak.

Ne yatarsın gözin aç tur yukaru
Gafleti ko ki degül mevsim-i hâb (K/3-5, s. 21)

Yüz aklığı vermek: İtibarlı ve onurlu ve mutlu hâle gelmek, bir işi başarıyla sonlandırmak veya tamamlamak. (bk. Parlatır, 2/940, nr. 10101)

Sa'âdeti gör e cismin sefid câme kucar
Zihî yüz aklığı virmiş ana bu baht-ı sa'îd (G/23-3, s. 63)

[Mutluluğa bak, bedenini beyaz elbise kucaklar; uğurlu talih ona ne hoş yüz aklığı vermiş.]

Yüz bin İhlâs ile Tebbet okumak: Bir sıkıntıyı atlatmak için bütün yolları denemek.

Iramadum işigünden rakîbi
Okudum yüz bin İhlâs ile Tebbet (G/12-4, s. 52)

[Ey Sevgili! Yüz bin İhlâs ile Tebbet sûresi okudum ama, rakîbi eşiginden uzaklaştıramadım.]

Yüz bulmak: Yakın ilgi ve yakınlık görüp güçlenip şıarmak. (bk. Aksoy, 2/957, nr. 7740; Parlatır, 2/40, nr. 10102)

Şâne yüz buldı Helâkî gör nice çok başlıdur
Zülf-i dildârı komaz elden gerek başını kes (G/65-5, s. 105)

[(Ey) Helâkî! Tarak yüz bulduğu için bak nasıl yüz başlı olmuştur; başını kessen bile sevgilinin saçlarını elinden bırakmaz.]

Yüz çevirmek (döndürmek): İlgi ve yakınlığa son vermek. (bk. Aksoy, 2/957, nr. 7742; Parlatır, 2/940, 10104)

Yüz urup göster yüzün didüm inen yüz virmedi
Mâhasal benden Helâkî yüz çevürdi devletüm (G/103-7, s.

143)

[Ey Helâkî! Sevgiliye baş vurup: "Bana yüzünü göster." dedim, bana yüz vermedi, benimle ilgilenmedi; anlaşıldı ki devletim, bahtım benden yüz çevirdi, benimle ilgilenmez oldu.]

Kâkülün hatt-ı 'izârundan neden yüz döndürür
Zülf-i müşkînün n' için miskînlerden ser çeker (G/50-5, s. 90)

[Kâkülün yüzündeki ayva tüyleriyle artık niçin ilgilenmez? Misk kokulu saçların miskînlerden niçin uzaklaştır.]

Yüz çevirmemek: İlgisini ve yakınlığını devam ettirmek.

Yüz çevürmezse 'aceb mi kâkülünden hatt-ı dôst
Şimdi mi geldi mukâbil oldu ejderhâya Hızır (G/40-4, s. 80)

[Sevgilinin ayva tüyleri kâkülünden yüz çevürmezse, onunla ilgisini kesmezse ne olur? Hızır şimdi mi yılanla yüz yüze geldi.]

Yüz döndürmek: bk. Yüz Çevirmek (döndürmek)

Yüz göstermek: Belirmek, ortaya çıkmak, kendini göstermek, ilgilenip yardımcı olmak. (Aksoy, 2/509, nr. 2970; Parlatır, 2/940, 151)

Yüz urup göster yüzün didüm inen yüz virmedi
Mâhasal benden Helâkî yüz çevürdi devletüm (G/103-7, s.

143)

[Ey Helâkî! Sevgiliye baş vurup bana yüzünü göster dedim bana yüz vermedi, benimle ilgilenmedi; anlaşıldı ki devletim, bahtım benden yüz çevirdi, benimle ilgilenmez oldu.]

Yüz sürmek (ayağına, eşiğine, toprağına): Büyük sevgi, saygı gösterilen birinin katına çıkarken eşiğine, ayağına doğru yüzünü yere sürercesine eğilmek. (bk. Aksoy, 2/958, nr. 7754)

Benedelden kendüyi yârün kalem barmagına
Ey Helâkî yüz sürüp pâyna kor ser nâmeler (G/55-5, s. 95)

[Ey Helâkî! Kalem, kendisini sevgilinin parmağına benzettiğinden beri ayağına yüz sürüp, ayağına sernâmeler kor.]

Sen âfitâb-ı hüsnün ayağına yüz sürer
Başı göke irerse 'aceb mi gubârumun (G/92-2, s. 132)

[Ey sevgili! Toprağımın başı göğe erişirse bunda şaşılacak ne var? Çünkü o sen güzellik güneşinin ayağına yüz sürer.]

Yüz süren âsitânuna altın ider işin
Nakd-i kulûba taş işigündür senün mihâk (K/5-3, s. 24)

[Senin taş eşiğin gönül naktinin mihek taşıdır; senin eşiğine yüzünü süren işini altın eder.]

Baş koyup râhına arz eyle niyâz
Yüz sürüp hâkine keşf eyle hicâb (K/3-10, s. 21)

[Yoluna baş koyup yalvar, toprağına yüz sürüp perdeyi (bilinmezi) keşf et.]

Yüz sürmeğe cenâb-ı refî'ün türâbına
Ma'zur tut ki kul tapusu oldu gıcrek (K/5-5, s. 24)

[Yüce hazretlerinin toprağına yüz sürmek için, mazur tut ki zorla kul kapısı oldu.]

Yüz vermemek: İlgi göstermemek, dikkate almamak.

Yüz urup göster yüzün didüm inen yüz virmedi
Mâhasal benden Helâkî yüz çevürdi devletüm (G/103-7, s. 143)

[Ey Helâkî! Sevgiliye baş vurup: "Bana yüzünü göster." dedim, bana yüz vermedi, benimle ilgilenmedi; anlaşıldı ki devletim, bahtım benden yüz çevirdi, benimle ilgilenmez oldu.]

Yüz (v)urmak (âgâha, nâle ile âha, Allâh'a, dergâha, râha, Şehenşâha):

Sığınmak, yardım dilemek, yönelmek; üzüntüsünü ve kabahatini ah çekip inleyerek ve gözyaşı dökerek ifade etmek; Allah'tan dilemek, Allah'a sığınmak. Bir hedefe ulaşmak için bir yola girmek.

Koyup Ka'be kapun hâşâ yüz urmaz dergeh-i 'adne
Helâkinün benüm kiblem bu kapudur hemîn bâbı (G/156-5, s. 196)

[Ey benim kiblem! Helâkî'nin kapısı daima bu kapıdır; (bu sebeple) Kâbe kapısını bırakıp cennet dergâhına yüz vurmaz.]

Nakd-i 'ömr elde iken kesb-i kemâl eyleyi gör
Mürşid-i kâmil ara her dil-i âgâha yüz ur (G/45-2, s. 85)

[Ömür parası elde iken olgunluk kazanmaya bak, olgun bir yol gösterici ara ve her haberli, bilgili gönüle yüz vur, ilgi göster.]

'Özr-hâh ola Helâkî umaram cürmün için
Eşk-i hasret akıdıp nâle ile âha yüz ur (G/45-5, s. 85)

[Umarım ki Helâkî işlediği kabahattan dolayı hasret gözyaşı akıtıp inleyerek, âh ederek özür diler.]

Gel gönül sıdk-ı dil ü cân ile Allâha yüz ur
Hak kapusını gözet ol dergâha yüz ur (G/45-1, s. 85)

[Gönül, gel cânu gönülden doğrulukla Allâh'a sığın; Hakk kapısını gözet, dergâha sığın.]

Ey müsâfir sakın ol korhuludur 'ışk yolu
Evvêlâ hem-rehi bul sonra çıkup râha yüz ur (G/45-4, s. 85)

[Ey misâfir! Aşk yolu tehlikelerle, zorluklarla dolu korkulu bir yoldur; bu sebeple önce yoldaşını bul sonra o yola çık.]

Yüzü açık: Utanma duygusu yok, hayasız.

Takinup yanına ger saglu sollu hançer ü tîgi
N'ola keskinlik eylerse hayâsuz yüzi açıkdur (G/42-4, s. 82)

[Eğer (o güzel) yanına sağlı sollu hançer ve kılıç takınıp kabadayılık eylerse bunda şaşılacak ne var? Çünkü o, utanma duygusu olmayan bir hayâsızdır.]

Yüzü olmamak: Daha önce birçok ricada bulunduğu için yeni bir şey istemeye sıkılmak. (bk. Aksoy, 2/959, nr. 7762)

Gül yanaguna şebîh olmaga gördüm yüzi yok
Goncanun agzuna öykünmege sordum sözi yok (G/83-1, s. 123)

[Gördüm ki gülün senin yüzüne benzemek için, senin yüzünle iddialaşmak için yüzü yok; goncaya sordum, senin ağzına özenmek için söyleyeceği bir sözü yok.]

Yüzüne su serpmek: bk. Su serpmek (serpilmek).

Yüz suyu: İtibar sebebi.

Yaşum tıflıdur agardan kara bahtum yüzün her dem
Kişinün yüzi suyudur belî evlâd u ensâbı G/156-4, s. 196)

[Çocukları ve soyu kişinin yüzü suyudur; benim kara bahtımın yüzünü ağardan (da) gözyaşı çocuğudur.]

Yüzünü ağartmak: Yaptığı işle birine övünç duyacağı bir durum kazan-dırmak; yaptığı işle kendi kendisini övüneceği bir duruma kavuşturmak. (bk. Aksoy, 2/961, nr. 7781; Parlatır, 2/944, nr. 10158)

Yaşum tıflıdur agardan kara bahtum yüzün her dem
Kişinün yüzi suyudur belî evlâd u ensâbı (G/156-4, s. 196)

[Çocukları ve soyu kişinin yüzü suyudur; benim kara bahtımın yüzünü ağardan (da) bu gözyaşı çocuğudur.]

Yüzünü dürmek: Birisinin kaybindan dolayı çok üzülme, yas tutmak.

Kanlar aglasun benümçün kara geysün hâmeler
Başına toprak saçup dürsün yüzini nâmeler (G/55-1, s. 95)

[Kalemler benim için karalar giysin ve kanlı gözyaşları döksün; mektuplar başına toprak saçıp yüzünü dürsün.]

Zülf-i siyâha salmak: Günaha teşvik etmek, günah işlemeye mecbur bırakmak, yapılmaması gerekeni yapmaya mecbur bırakmak, kesrete (dünyanın câzibesine) düşürmek.

Dil ki zülf-i siyâha saldı beni

Çak boyumca günâha saldı beni (G/150-1, s. 190)

[Gönül beni siyah saçlara bağladı; böylece beni boyum kadar günaha soktu.]

III. Sonuç

Deyimlerimiz ve atasözlerimiz konusunda yapılmakta olan tarama çalışmalarına konu edilen eserler arasına divan edebiyatımıza ait eserler daha çok dahil edilmelidir. Bu sayede deyimler hazinemizin zenginleşmesine önemli katkılarda bulunulacaktır. Sadece birinci dereceden sayılan sanatkârların eserleri değil, ikinci ve üçüncü dereceden kabul edilen sanatkârların eserleri de taranmalıdır.

16. Yüzyılın birinci dereceden kabul edilen şairleri arasında yer bulamayan Helâki'nin küçük hacimli divanında tespit ettiğimiz 185 deyimden bir kısmının deyimler hazinemize yeni katılmış olması ve bazı deyimlerimizin mevcut anlamlarına yeni anlamlar ilave etmesi, önemlidir. Bunun yanında, deyimlerimizin şiirde kullanımına değişik örnekler olmaları bakımından da bu tespitler gerekli ve faydalıdır.

Deyimler sözlüklerinde, deyimlerimizin değişik anlamları yanında o anlamlara tanıklık edecek, örnek metinler de yer almalıdır. Deyimlerimize hayat veren kullanışların tanıklarının da yayınlanması, bu konuda yapılacak diğer çalışmalara örneklik etmeleri, mukayese imkânı sağlamaları yanında, deyimlerimizin mevcut anlamlarının genişlemesine de katkıda bulunacaktır. Bu örnek metinler, deyimlerimizle ilgili olarak yapılacak ilmî araştırmalara kaynaklık edecek malzemeler olmaları bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Üniversitelerimizde yapılmakta olan yüksek lisans ve doktora tezlerinin konuları tespit edilirken, deyimlerimiz ve atasözlerimizle ilgili konulara daha fazla ağırlık verilmelidir. Deyimlerimiz ve atasözlerimiz konusunda önemli bir malzemeyi bünyesinde barındıran divan edebiyatı metinleri de bu açıdan değerlendirilmelidir. Bu yöndeki çalışmalar, bir dünya dili olan Türkçenin zenginliklerinin ortaya çıkarılması açısından çok yararlı olacaktır.

Kaynaklar

- AKSOY, Ömer Asım (1984), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü: 2: Deyimler*, 4. bs., Ankara.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2007), *Türkçe Sözlük*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed-haz. (1982), *Helâkî: Divan, Tenkidli Basım*, İstanbul: İÜ. Edebiyat Fakültesi Yay.
- DİLÇİN, Cem-haz. (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK yayını.
- ÖZTÜRK, Mürsel ve ÖRS, Derya-haz. (2000), *Mütercim Âsım Efendi: Burhân-ı Katı*, Ankara: TDK Yay.
- PARLATIR, İsmail (2008), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, II: Deyimler*, Ankara: Yargı Yay.
- Türkçe Sözlük* (2005), I-II c., Ankara: TDK Yay.